

Lucza Franciska

A Hegyháti járás (Baranya vármegye)
gazdaság-,népesség-és munkaerőszerkezetének
sajátosságai a dualizmus korában
(1869-1910)

Szeged

1984

T A R T A L O M

A Hegyháti járás a 19. század elejétől a 20. század elejéig	1
Változások a községek összes földterületében /1865, 1895, 1909/	10
Vizsgálatok a népesség foglalkozása köréből, különös tekintettel a mezőgazdaság népességére	18
Változások a népesség korstruktúrájában. A munkaképes korú és kereső népesség aránya	31
Vizsgálatok a népességfejlődés üteméről és színvonaláról	55
A települések általános gazdasági és társadalmi viszonyai 1869-1910	74
A gazdaság- és népességtörténet kutatási eredményei a szakirodalom tükrében	87
Rövidítések	103
Források és feldolgozások	104
Statisztikai adatforrások	111

Mellékletek

A Hegyháti járás a 19. század elejétől a 20. század elejéig.

A Hegyháti járás az egykori Baranya vár megye hét járásának egyike. A mai Baranya megye ezt a közigazgatási egységet a járás székhelyéről Sásdi járásnak nevezi.

A vizsgált időszak az 1869-től 1910-ig több mint négy évtized. A történeti szakirodalom a magyar kapitalizmus történetén belül a polg. forradalomtól az 1880-as és 90-es évek fordulójáig terjedő négy évtizedet egységes alperiódusnak tekinti, majd az 1890-től 1914-ig, az első világháború kitöréséig tartó időszakot imperializmusra jellemző gazdasági-társadalmi sajátosságok kialakulása korának értelmezi. Az általunk alkalmazott korszakváltás a forrás anyag megválasztásának történeti statisztikai jellegéből adódik. A dolgozat adatbázisa a modern magyar statisztika kialakulása korából származik. A feldolgozás mintegy a hivatalos statisztikai munkálatok kezdetétől az első világháború előtti utolsó népszámlálásig követi a kiválasztott közigazgatási egységnek a statisztikákban nyomon követhető változásait.

A vizsgált terület 73 községet foglal magába. A vizsgálat célja egy konstans közigazgatási egység leírása a gazdasága-, népeség- és munkaerőszerkezet vonatkozásában. A közigazgatás sajátos területi egysége a járás. Jelentőségét az adja, hogy néhány kivételtől eltekintve a járásokra épülnek rá a különböző szakigazgatási rendszerek /járásbiróság, járási felügyelőségek stb./. Ezen a területen a korábbiakban már jelzett célkitűzéssel folytatott vizsgálatok az MTA Dunántúli Tudományos Intézete által kitűzött kutatási főirányhoz kapcsolódtak melynek címe: "Vonzáskörzetek, komplex térségek". A vonzáskörzetkutatás szakirodalmában mindinkább egységes az a nézet, hogy a vonzáskörzetek történeti aspektusból is értelmezhetők, amennyiben azok a termelés és értékesítés valamint a munkaerő sűrűsödésének központjai. Céлом volt továbbá a gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli szerveződésének vizsgálata és a térszerkezet változásainak elemzése is.

Térkutatásról lévén szó a dolgozatban, mégpedig egy a vizsgált időszakban számottevően nem változó határú, néprajzi és földrajzi egységként azonban fel nem fogható, viszont állandó és stabil közigazgatási határral elkülönülő terület kutatásáról, ezért speciális analitikus kutatási módszert alkalmaztunk.

A történeti szempont figyelembe vételével dolgoztuk fel a közösségek határhasznosításáról, a népesség foglalkozásáról és korstruktúrájáról, a munkaképes korú és kereső népességről rendelkezésre álló adatokat és következtettünk a népességfejlődés ütemére és színvonalára. Ahol arra lehetőség kínálkozott, alkalmaztam az országos adatokkal való egybevetés módszerét is. Az adatok célszerű szembesítésével próbáltam meg a vizsgált terület helyét kijelölni az országban. A dolgozat elkészítésénél alkalmazott módszerek között lényeges helyet kapott a kartografikus módszer. Az adatok térképen való ábrázolása szemléletesebbé tesz néhány, a szövegben esetleg nem eléggé hangsúlyozott összefüggést, ugyanakkor az adatok nagy tömege miatt a térképes ábrázolással könnyebben kezelhetővé válik egyes források rendkívül gazdag és figyelmet érdemlő adatanyaga.

A szemléltetés és az arányok jobb érzékeltetése céljából több adatcsoportot diagram segítségével jelenítettem meg. Az alkalmazott módszerek sorában utolsóként említem a matematikai módszert. Alkalmazása történeti, különösen gazdaságtörténeti forrásanyagon a tipizálást segíti elő. Értékes szempontokat nyertem a matematikai statisztika segítségével a közösség jellegének meghatározásakor, valamint a népességfejlődés ütemével és színvonalával kapcsolatos megállapításokhoz.

A forrásanyagból adódó és a dolgozat írásakor felvetődő számtalan kérdés megválaszolásakor kívánatos a történelmen kívül több más tudományág eredményeinek felhasználása. A szakirodalom a vizsgált területre és időszakra vonatkozóan már számos lényeges kérdést tisztázott. Baranya megye általános gazdaság fejlődésének fontos kérdéseit több tudományág elemezte. Így a történeti kutatásokon kívül a két világháború között a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen művelt politikai földrajz és a Dunántúli Tud.

Int-ben folyó közigazgatási, közgazdasági, népességföldrajzi kutatások eredményei képezik a jelen dolgozat kutatástörténeti előzményeit. Baranya megye egy járása dualizmuskori gazdasági és népességi viszonyainak leírásakor felhasználtam az említett tudományágak tudományos és módszertani eredményeit.

Mielőtt rátérnénk a terület bemutatására és a történeti előzmények ismertetésére el kell mondanunk, hogy a vizsgált járás egésze a kutatásokban nagyobb teret nyert 13 település részletes elemzéséhez nyújt vizsgálati háttérrel. Ha a vizsgálat során felvetett szempontok szerint elemezzük a 73 községet, akkor sokszempontú és adatgazdag történetét kapjuk a korszaknak, de a rendkívüli szélsőségek közepette, amelyek az egyes községeket területi, népességi és gazdasági tekintetben jellemzik nem alakítható ki egységes kép a járás egészéről, esetenként a típusalkotás is nehézségekbe ütközik.

A 13 kiválasztott község képviselte szélsőségek /alacsony népességszám és kis terület; magas népességszám és nagy terület; a terület eltartókéességéhez viszonyított nagy népsűrűség, kiemelt jogállás; ásványkincs előfordulás okozta gyors gazdasági felfutás stb./ elemzése a mintavétel biztosította tömörséggel teszi lehetővé a járás hiteles gazdasági, társadalmi és népességtörténeti képének megrajzolását.

A Hegyháti járás a terület két különböző fő jellemvonása alapján hegyháti és völgyeségi részekre különíthető el. A magyar-egregyi völgy nyugati hegyhátán húzódó mellékvizválasztó két egymástól eltérő benépesedésű vidékre osztja a területet. A vidékek közül a nyugati a hegyháti, a keleti a völgyeségi terület.¹ A térszin tagoltságával együtt-jár a faluterületek kis egységekre való töredezésére. A legtagoltabb térszin a hegyháti, ezzel

1. Szabó Pál Zoltán. Adatok Pécs környékének településföldrajzához. Pécs 1945 22 p.

kapcsolatban itt van a legkisebb területű falu. Szintektől eltekintve egy falu közepes területe $9,9 \text{ km}^2$, melyen 519 ember él. A magasabb szinteket, a kifejezettebben északi lejtőket elfoglaló erdőségek nyomasztó hatása a benépesülésre megnyilvánul akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a 200 m-ig terjedő térszínen csaknem feleakkora területen körülbelül ugyanannyi lakos él.² Szabó Pál Zoltán földrajzi leírása a járás völgyeségi részének elemzésével folytatódik. Figyelemre méltó és a vizsgált területre is érvényes megállapítása, hogy az utak és vasutak, valamint a bányavidékek a népesség sűrűsödését elősegítő mestersegesen megalkotott tényezők.

A földrajzi leíráshoz a néprajztudományok a baranyai Hegyhátra vonatkozó megállapításait hozzátéve közelebbi képet kapnak a lakosság népi-nemzeti viszonyairól. A népességtörténeti visszatekintésből már látható, hogy a terület korán benépesült és többajkú népesség lakja. A hódoltság során rendkívüli mértékben elpusztult lakosságát délszláv-szerb elemekkel kiegészítették, de az elemreformáció elűzte ezeket a csoportokat. A munkaerő pótlásának célja vezette a jobbára német telepeseket, akik a 18. század végére népi túlsúlyba kerültek. A barna- és feketeszén bányászata az újabb időkben is migrációs központtá tette.³ Baranya megyére, így a Hegyháti járásra vonatkozóan szakszerűnek és forrásértékűnek tekinthetők Hölbling Miksa egykori vármegyei tisztiorvos féljegyzései.⁴

2. Szabó Pál Zoltán i.m. 25p.

3. Kósa L - Filep A. magyar nép táji-történeti tagolódása.
Bp. 1975.

Hegyhát címszó 114.p.

valamint Magyar Néprajzi Lexikon

Bp. 1979.

III. köt. 516-517 p.

4. Hölbling M. Baranya vármegyének orvosi helyirata

Pécs 1845

valamint

Hölbling M. Baranyának rövid ismertetése

MOT.VI.Pécs 1846.

Munkáiból a járás népességének általános egészségi viszonyai, szokásai jelentik a leglényegesebb információkat a 19. század elejéről. Fényes Elek és Pesty Frigyes munkái időben későbbi és így fejlettebb statisztikai módszerekről tanuskodó összeállítások.⁵ Ezek a munkák a községek leírását végzik el. Pesty Frigyes Hegységnévtára jobbára az egyes települések benépesülésének és népi-nemzeti, valamint felekezeti hovatartozásának történeti gyökereit fedi fel. A határhasználatról és a lakosság foglalkozási köréből csak egyes települések számolnak be. Fényes Elek ezzel szemben kora állapotát rögzíti és statisztikai eszközökkel. Valamennyi településnél megjelöli annak jellegét, felsorolja a hozzátartozó külterületeket. A Pestynél már említett szempontokon túl a határok művelési rendjét adatszerűen veszi fel. Az utóbb említett munkáknál a községek leírásának összegzésével nyerhető teljes kép a járásról.

A földrajzi, történeti és népi-nemzeti leírás után a terület gazdálkodásáról is több, egy-egy részletkérdésre irányuló elemzés látott napvilágot. A korai kapitalizmus időszakában a terület mezőgazdaságát a gabona és bortermelésre alapozták.⁶ A szőlőművelés felfutása lezajlott 1828-tól 1865-ig. A nagyarányú specializálódás azonban csak rövid ideig eredményezett virágzó gazdálkodást. Így 1873-ban azoknak a földterületeknek csak 43 %-án folytattak bortermelést, amelyeket már 1865-ben is műveltek. A szőlőművelés visszahúzódása ezen a területen gazdasági okokra vezethető vissza, ugyanis a filoxéra csak a 80-as évek végén

5. Pesty F. Helységnévtár. Baranya vármegye.

OSZK Kézirattár

Fényes E. Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történelmi szempontból.

Pesten 1856.

I. kötet Dunántúli kerület.

6. Rúzsás L. Az észak-mecseki bányavidék mezőgazdaságának alakulása

Bp. 1972.

Keny. az MTA DTI Értekezések 1970. 1. 4.p.

jelentkezik. A gazdasági ok a vasutak megépülésében keresendő. A vasuthálózat kiépülése következtében ugyanis az alföldi homoki szőlők lenyomják a bor árát. Ezzel párhuzamosan azonban megnő a hegyháti búza iránti kereslet. Így a szőlőterület egy részét újra szántóföldi művelés alá vették és elsősorban búzát termeltek.⁷ A szőlőterületek nagyarányú visszaesése a statisztikai adatok ismeretében számszerűsíthető. A visszaesés mértékére jellemző, hogy egyes községek határában a 1895-ös mezőgazdasági statisztikai adatfelvételek már egyáltalán nem vagy igen csekély kiterjedésű szőlőterületeket regisztráltak. A gabona-termelés területe azonban nem csak az említett szőlő- buza váltás eredményeként alakult ki, hanem az 1870-es években tetőpontját elérő jelentős legelőfeltörés is a szemtermelés kedvezőbb területei feltételeit teremtette meg.⁸ A Hegyháti járás falvaiban az 1860-as, 70-es évekig tömegesen foglalkoztak fuvarozással.⁹

Voltak azonban olyan falvak, amelyeket a gabona- és borterme-
lés konjunkturális felfutása hegyes határaik miatt nem érinthe-
tett /pl. Kárász, Magyaregregy, Szászvár, Vékény/. Ezek a köz-
ségek éppen felszíni viszonyaik miatt maradtak ki előzőleg a
dohánykonjunkturából is. A filoxéra vész előtt, de főleg az
után a terület mezőgazdaságilag megtorpanásra és elakadásra

7. Természeti és társadalmi-gazdasági jelenségek a Sásdi
járásban.

MTA DTI Közlemények 24.

Pécs 1976. 22.p.

8. Baranya múltja és jelenje

szerk. Várady Ferencz

Első kötet

Pécs 1896. 494 p.

9. Rúzsás: Értékelések 1970. 1. 23p. és Várady 235 p.

volt ítélve. Erre az időszakra esnek a mecseki bányaművelés kezdetei. A bányaművelés átalakítja ennek a hagyományos és jobbára extenzív gazdálkodást folytató vidéknek az arculatát. A járás ipari üzemei a nyersanyagra, jobbára a mecseki szénre orientálódtak. A kisebb településeket elkerülte a kapitalista iparosítás. Ezeken a településeken a kisipari jellegű iparüzés maradt uralkodó egészen a vizsgált korszak végéig. A járás területén a kis- és gyáripart néhány kisebb jelentőségű üzem képviselte, amely a népességnek töredékét foglalkoztatta. /Várady szerint a járás népességének 6,8 %-a foglalkozott iparral./ A kisüzemek nagyobb része téglagyár, kőbánya, mészégető és malom volt. Ennél sokkal színesebb képet mutat és a lakosság foglalkoztatásában is nagyobb szerepet játszik a parasztipar. Jellegzetessége, hogy a paraszti iparüzők is jobbára az agrárnépességhez sorolhatók és kiegészítésként foglalkoznak ipari tevékenységgel is. Ez a paraszti ipar szorosan kapcsolódott a terület adottságaihoz, amennyiben az erdők biztosították a készítményekhez a nyersanyagot és a tüzelőt. A paraszti ipar kialakulásához és felvirágzásához az iparüzés tárgyi feltételei adottak voltak. Legalább ennyire fontos azonban az a tény is, hogy a földművelés nem biztosította a lakosság megélhetését. Súlyosbitotta a helyzetet a század végén a birtokelaprózódás és a zselléresedés.¹⁰

A paraszti iparágak közül napjainkra a legismertebb és néprajzi szempontból feldolgozott a magyarhertelendi női fazekasság.¹¹ A paraszti ipar egy-egy ága néhány községre különösen jellemző. Feltételezhető, hogy a kedvező piaci viszonyok, hogy a piac elismerte a termelőtől előállított termékeket és lehetőséget adott szükségleti kielégítésére, a paraszti iparüzés hosszas fennmaradását segítették elő.

10. MTA DTI Közlemények 24 68.p.

11. Várady 653. valamint

Dankó I. A magyarhertelendi női fazekasság

Janus Pannonius Múzeum Évkönyv 1967. 123-135.p.

Az egyes paraszti iparágak felsorolásából kitűnik, hogy a tevékenység olyan termékeket hozott létre, amelyeket az egyes gazdaságok kis mennyiségben használtak fel.

Néhány fontosabb termék és az iparüzés helye:

- kocsikas-készítés /Barátur, Kisbattyán, Köblény, Mágocs, Husztót, Mecsekrákos, Tekeres, Pölöske/
- téglá- és cserépszindelyégetés /Gödre, Szalatnak/
- kocsikészítés /Gyümölcsény/
- fazekasság /Vaszar, Mágocs, Magyaraszék/
- kosárfonás, méhkaskészítés /Tékes, Ág, Vaszar, Szalatnak/
- vászonszövés /Szászvár, Felsőmindszent/
- kapcakötés /Kaposzekcső, Csikostöttös/
- kendertiloló és fagereblye készítés /Császa, Szászvár/
- ácsok, faltömők, takácsok /Gödre/
- bányafa /Hetvehely/
- kőműves /Pálé, Tófü/
- takács /Tófü, Godisa/
- keréktalp, hordódonga /Kán, Tormás/
- klumpa /Bános, Szágy, Baranyajenő/

A Hegyháti járás gazdálkodásához szorosan hozzátartozik néhány érdekesség is. Ebben a járásban a legszélesebb körben üzött iparág a molnároké volt. A gödreszentmártoni uradalmi gőzmalom elsőként épült fel 1858-ban, ez egyben az ország első gőzmalmainak is egyike. Abaliget és Budafa az 1870-es években homokkő kitermeléssel foglalkozott, a homokkővet jobbára pécsi építésekhez szállították. Ebből készült többek között az a szobor-sorozat is, amely a pécsi székesegyház ormát díszítette és amelyet azóta már lecseréltek.¹²

A Hegyháti járás agrár- és ipari viszonyainak áttekintésével a gazdálkodásról megközelítően teljes képet adtunk.

A telepítő tényezők közül a közlekedési pályákról nem irtunk részletesebben. Egyes kutatók megítélése szerint a közlekedési utak szerepe nem mutatható ki, ezek megépülése kifejezetten a szénbányászat következménye. A járáson három fontosabb vasúti pálya haladt át. A Dombóvár-Bátaszék vonalat 1873-ban, a Dombóvár-Szentlőrinc vonalat 1882-ben nyitották meg. Végül 1898-ban nyílt meg a Komló-Bakóca szárnyvonal.

Változások a községek összes földterületében /1865,1895,1909/

A vizsgálat alapját a címben megjelölt időpontokban tartott mezőgazdasági,- statisztikai adatfelvételek anyaga képezi.¹ A földterületek változásával kapcsolatos vizsgálatok célja, hogy a gazdálkodás intenziválódásának és a birtok elaprózódásának vonatkozásában hangsúlyt helyezzünk annak a korszaknak /1890-1910/ ismertetésére, amely hazánk agrárviszonyainak átalakulásához hasonlóan az általunk vizsgált területen is jelentős változások nyitánya.

Az említett statisztikák összehasonlító vizsgálatát az összes földterületek változásának regisztrálásával kezdtük. Az összes földterületre vonatkozó adatot egybevettük a Helységnévtárakban található és a vizsgált két utolsó év népszámlálásában megadott területi adatokkal. A nagyfokú egyezés arra enged következtetni, hogy az a számadat, amelyet mint a gazdaságok összes földterületét értelmezünk nem más mint a település teljes határa. Az összes földterület változásának iránya szerint három csoportba sorolhatók a községek.

A három statisztikai adatfelvételi időpontban folyamatosan csökkent az összterület 31 községben, az összes községek 42,46 %-ában. Az általunk vizsgált 13 településből az alábbiak tartoznak ide: Hegyhátmaróc, Kishertelend, Mágocs, Mekényes, Orfű és

1/a. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva.
Budán 1865.

1/b. A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája.
Első kötet.
Bp. Pesti Könyvnyomda RT.
1897.

1/c. Baranya vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövödelme művelési áganként és osztályonként
/Az 1909. évi V.t-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után./
Bp. 1914. Magyar Királyi Állami Nyomda

Ráckozár.

A járás 9 községében ezzel szemben folyamatosan emelkedett az összterület. A 9 község a járás összes községeinek 12,33 %-a. A részletesen vizsgált községek közül ide tartozik Császta, Palé, Szászvár, Tékes.

A harmadik csoportot képezik azok a községek, amelyekben a változás időszakos csökkenésekkel és emelkedésekkel jellemezhető. A 13 településből tehát Komló, Sásd és Szalatnak sorolhatók ebbe a csoportba.

A csökkenő összterületű községeknél megállapítottuk, hogy a 10-40 %-os csökkenés az 1865-1895 közti 30 évre esik, viszont 1895-1909 között annyira csekély apadással állunk szemben, amely arányát tekintve nem is mérhető.

Vizsgálataink az összterületen kívül annak művelési áganként való megoszlására is kiterjedtek. Itt a viszonyszámok mellett - éppen a megváltozott összterület miatt - az abszolút számokat is figyelemmel kísértük. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a viszonyszámok bár egyes esetekben csökkenést mutatnak, mégis emelkedés tapasztalható a holdszámban.

A művelési ágak egymáshoz való viszonyítása alkalmat ad arra, hogy áttekintsük az intenzív művelés alakulását is. A részletes vizsgálatok között kell megemlítenünk az agrárterületek és szántóföldek arányával kapcsolatos vizsgálatokat. Összevontuk a legelőkre és rétekre vonatkozó számadatokat és a szántóföldekhez viszonyítottuk.

Végezetül áttekintettük az egy gazdaságra /1895/ és az ezzel a mértékkel azonosnak ítélt egy birtokivra /1909/ jutó területek alakulását. Ezeket az adatokat a 13 településre vonatkozóan táblázatban foglaltuk, hogy a statisztikai tényanyag teljesebb megismerését és értékelhetőségét előmozdítsuk.

Császtán folyamatosan emelkedett az összterület. Ezzel szemben az intenzíven művelt területek nagysága és aránya is visszaesett. Figyelmet érdemel ezen belül a szántók nagymértékű emelkedése az utolsó két vizsgálati időpont között. A szántók és ugarterületek egyaránt változtak, emiatt alakult az ugarterületek kedvezőtlen aránya a szántóhoz viszonyítva. A legelők és a rétek kiterjedése alig változott. Az erdőterület 53 kat.holddal csökkent 1895-ig. Császtán a szőlőterületek változása megfelelt a járási átlagnak, hogy tudniillik 1895-ig kiterjesztik a szőlőterületet, amely aztán 1909-ig ismét csökkent. A község határáról - az elmondottakat összefoglalva - elmondhatjuk, hogy az erdők és szántóföldek megközelítően azonos nagyságúak, tehát az erdőművelésnek a földműveléssel egyenlő jelentősége van a községben.

Hegyhátmaróc összterülete csökken. Az intenzíven művelt területek összege mindvégig 1000 kat. holdon felüli, részaránya a csökkenő összterületben emelkedett. A szántóterület jelentős kiterjedése a három vizsgálati időpontban alig változott. Folyamatosan csökkent viszont a szőlőterület, az erdőket 1909-ig teljesen kivágták. A művelési ágak területi megoszlásából a szántóföldi művelés abszolút túlsúlyára következtethetünk.

Kishertelend egyébként is kicsi összterülete folyamatosan csökkent. Az intenzíven művelt területek visszaestek. Ennek ellenére a szántóföldek kiterjeszkedtek. Nagyban megfogyatkoztak a szőlők. Kissé emelkedtek a rétek. A területi számadatokból is megfigyelhető az az elkeseredett erőfeszítés, ahogyan az állandóan emelkedő népességet a szántóföldek kiterjesztésével megpróbálja a terület eltartani. A népesség azonban olyan gyorsan emelkedett, hogy az már nem állt arányban a község határának népességeltartó-képességével, ezért lett Kishertelend a környező települések munkaerő-bázisa.

Komló összterülete csökken, majd kissé emelkedik. Ugyanez történik az intenzíven művelt területekkel is. Folyamatosan emel-

kedett azonban a szántóföldek területe. Csökkent az erdőterület 1895-ig, majd változatlan maradt. A szőlőterület is folyamatosan fogyott, mignem statisztikai részaránya 1909-ben nem érte el az 1 %-ot. Ha az arányszámokat vesszük figyelembe: látható, hogy az erdő és legelő aránya mindvégig nagyon jelentős a szántók mellett. Az adatokból arra következtethetünk, hogy Komló lakossága a mezőgazdasági művelés mellett erdőgazdálkodással és legeltetéssel is foglalkozott.

Mágocs területe bár folyamatosan csökkent az intenzív művelésű terület 1909-ig emelkedett, részaránya is nagyobb lett. Viszsaesett a szőlőterület, bár még mindig közel kétszáz kat.h. szőlőterület maradt. Csökkent a legelőterület is. A rétterület emelkedett.

Mékényes területe is csökkent. Az intenzív művelési ágak kisebb területre szorultak vissza, részarányuk emelkedett. Az emelkedés a szántóföldek kiterjesztése végett következett be, bár a szőlők visszaesése is lényegesen hozzájárult az említett változáshoz. Az utolsó két adatfelvételi időpont - az említetteken kívül - szinte teljesen változatlan képet mutat.

Orfű területe is folyamatosan csökkent. Feltűnően alacsony - nem éri el a 20 %-ot - az intenzíven művelt területek aránya. A szántók aránya alig haladja meg a mindenkori terület 10 %-át. Figyelemre méltó azonban, hogy a község határának 80 %-a erdőterület. Orfű munkaerőhelyzetére és birtokviszonyaira is döntő hatással van a település határának jórészt erdős volta. A későbbiekben látjuk majd, hogy a község lakosságának kisebb hányada foglalkozik mezőgazdasággal és átlagosan nagy területek jutnak egy mezőgazdaságból előre illetve mezőgazdasági keresőre.

Palé emelkedő összterületű község és területének népességeltartó képessége Kishertelend ugyanilyen adataihoz hasonló. Emel-

kedett az intenzíven művelt terület és a szántóföld kiterjedése is. Valamennyi más művelési ág területe változatlan maradt vagy csökkent. Palé is nagy munkaerő kibocsátásáról ismert.

Ráckozár összterülete Mágocsé után a második legnagyobb a vizsgált 13 községből, több mint 4000 kat.h. Mindvégig csökkent a terület. Az intenzív mezőgazdasági ágaknál 1 %-os területi visszaesés tapasztalható 1895 és 1909 között. Mindvégig emelkedett a szántóföldek területe. Visszaesett a szőlőterület, bár részaránya nem jelentős. Ráckozár határában nagyterjedésű erdők találhatók, amelyek területe 1909-ig növekszik. A gazdálkodás területi feltételei kedvezőek és változatlanok.

Sásd összterülete mindössze 792 kat.h. Az intenzíven művelt területek aránya 76 és 78 % az utolsó két felvételi időpontban. A szántók részesedése az összterületből nem éri el az 50 %-ot. Kiterjedt rétterületek találhatók a település határában. Feltűnően kevés a szőlő. Sásd határában kevés erdő található, amelynek területe változatlan.

Szalatnak nagy kiterjedésű község, összterülete kissé csökkent. Magas az intenzíven művelt területek aránya /88 illetve 87 %/. A szántók kiterjedése emelkedett. Az összes többi művelési ág területe csekély. A művelési ágak területének átrendeződéséből arra következtethetünk, hogy a szőlők adták át helyüket a szántóföldi művelésnek.

Szászváron emelkedett az összes földterület nagysága. Az intenzíven művelt terület 1400 kat.h. körüli értéket ér el. Intenzív mezőgazdasági művelés folyt a területek több mint 50 %-án. Szántó volt az összterületnek kicsit több mint 40 %-a. A művelési ágak között jelentős helyet foglal el az erdő és a legelő.

Tékes összterülete majdnem 2200 kat.h. Az összterületnek itt is mintegy 50 %-át művelik intenzíven. A szántóföld foglalja el a

területek 40 %-át. A szőlők rohamosan fogytak. Mivel Tékesen is nagyjából állandó a művelési ágak területe, ezért helytálló az a feltételezés, hogy a szőlőterületek rovására növekedtek a szántók.

A települések adatainak leírásakor és elemzésekor jobbára a két későbbi időpontban rögzített adatfelvételek eredményeire támaszkodtunk. Mindhárom időpont valamennyi adatát áttekintve ugyanis kitűnt, hogy az 1865-ös felmérés gyakran közöl a két utolsó időponthoz képest irreálisan magas összterületi értékeket. A túlméretezett adatokat összehasonlítva más értékekkel is /pl. a Helységnévtárakkal/ arra következtethetünk, hogy adatfelvételi pontatlansággal magyarázhatjuk a feltűnő eltéréseket. Éppen ezért az 1865-ös felméréssel csak a tendenciák érzékeltesére szorítkozunk.

Összehasonlítottuk az egy gazdaságra, illetve a vele azonos vizsgálati egységnek tekinthető egy birtokivre jutó mezőgazdasági terület adatait. Az összehasonlításból kiderült, hogy 1909-ben egy birtokivre kisebb terület jutott, mint amennyi 1895-ben egy gazdaságra. Ez a csökkenés egyértelműen a birtokok számának emelkedéséből következik. A foglalkozási statisztikákból kimutatható, hogy mindenütt emelkedett, de legalábbis változatlan maradt a mezőgazdasági önállók száma. A vizsgált 13 településen nincsenek nagy eltérések a mezőgazdasági önállók számát tekintve a járás többi településéhez viszonyítva. Ebből a szempontból kiemeljük Orfű és Ráckozár példáját. A két településen feltűnően magas az egy gazdaságra, illetve egy birtokivra eső mezőgazdasági terület. Mindkét települést jellemzi, hogy kiterjedt határúak és jobbára erdőterület található a határakban.

Amikor a mezőgazdaságból élőket viszonyítjuk az összes területhez és az intenzíven művelt területekhez azonnal láthatók azok a települések, ahol kiterjedt az intenzív művelés. A két adat között Orfűn van a legnagyobb matematikai eltérés. A művelési

ágak megoszlását vizsgálva utalunk arra a tényre, hogy az erdőség az összterület 80 %-át foglalja el. Ehhez az adathoz hozzá kell vennünk az alacsony népsűrűséget és így érthető lesz az egy lakosra jutó feltűnően magas területi és feltűnően alacsony intenzív területi átlag. A mezőgazdasági keresők és a terület összefüggésében is Orfű emelkedik ki, azaz egy mezőgazdasági keresőre jelentékeny terület jut. Ha összehasonlítjuk a két időpontban kapott adatokat kitűnik, hogy egy lakosra ugyanakkora vagy kevesebb mezőgazdasági terület jut. Az emelkedés Orfűn a legjelentékenyebb, kevés emelkedés mutatkozott Mekényesen is. Az emelkedés azért következett be, mert a mezőgazdaságból élő lakosság csökkent.

Ha összevetjük a mezőgazdasági keresők és az összterület arányát kitűnik, hogy azokon a településeken emelkedett az egy mezőgazdasági keresőre jutó terület, amelyeken valamilyen okból csökkent a mezőgazdasági keresők száma. Így történt ez Komlón, Mágocson, és Tékesen. Kiemelést érdemel viszont, hogy a járási székhely Sásd mezőgazdasági keresőinek száma emelkedett, alaposan csökkent viszont az egy mezőgazdasági keresőre jutó terület átlaga. Az egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági terület és intenzív terület különbsége 1910-ben kisebb, jobban emelkedett az intenzív terület átlaga, illetve kevésbé csökkent, mint a másik adat.

Ez a megállapítás megfelel annak a ténynek, hogy 1910-ig szinte mindenütt emelkedett az intenzíven művelt terület.

A települések határának alakulásáról két általános megjegyzés kívánczik az elemzés végére. Először: láttuk, hogy néhány kivételtől eltekintve - a szántóterületnek meghatározó szerepe van. Ez arra enged következtetni, hogy a két fő gazdasági ágazat közül a növénytermesztés messze megelőzte az állattenyésztést. Másodszor: tudjuk, hogy az agrártermelés a Dél-Dunántúlon a gazdaság és a települések térbeli rendjének meghatározó ténye-

zõje. A mezőgazdasági termelés gazdasági és társadalmi feltételei nagy szerepet játszanak ezen kívül a településnagyság és a népsűrűség kialakulásában.

Vizsgálatok a népesség foglalkozása köréből, különös tekintettel a mezőgazdaság népességére.

A népesség foglalkozásának körében végzett vizsgálatok első lépése volt a mezőgazdaságból és iparból élők számának és arányának megállapítása és a változások rögzítése.

Az összehasonlítás céljából felhasznált egyik adat Baranya vármegyére vonatkozik, mert Pécs adatával együtt valószínűleg indokolatlanul nagy eltérések keletkeztek volna az adatokban. Adatainkat a vizsgálati időszak két utolsó népszámlálásából vettük,¹ ugyanis ezek a foglalkozási kategóriák tartalmuk szerint összevethetők, valamint az adatok valamennyi községre vonatkozóan rendelkezésre állnak.

A mezőgazdaságból és iparból élők arányát tekintve 1910-re némileg visszaesett a mezőgazdaságból élők aránya. Örvendetes, bár alacsony értéket képvisel az az emelkedés, amely az iparból élők arányának változásával keletkezett. A járási átlagok, mint már többször tapasztaltuk megegyeznek vagy megközelítően azonosak a megyét jellemző átlagszámokkal.

Részleteztük a mezőgazdasági lakosságra vonatkozó adatokat. Ezt annál is inkább megtehetjük, mivel az iparral foglalkozók száma és aránya mindkét vizsgálati időpontban meglehetősen kicsi, az iparosok jobbára a települések mindennapi szükségleteit kielégítő kőművesek, molnárok, kovácsok. Ugyanezek a foglalkozási kategóriák maradnak a legnépesebbek 1910-ig, pusztán bizonyos számbeli változások következnek be. Így a kőművesek

1. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása

2.r. A népesség foglalkozása községenként.

Bp.1904.

Magyar Statisztikai Közlemények új sor 2.köt.166-189p. és 972-973.p.

valamint

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása

2.r. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként

Bp.1913.

Magyar Statisztikai Közlemények új sor.48.köt.2-25p.és970-973.p.

száma mintegy megkétszereződik, egy kicsit többen foglalkoznak kovácmesterséggel 1910-ben, mint egy évtizeddel korábban, a molnárok száma alaposan visszaesik, az iparüzők számát tekintve több szakma is megelőzi. Új iparágaknak kisszámú képviselője van 1910-re, illetve néhány kisszámú képviselővel rendelkező iparág elsorvadt. A vármegyét is a Hegyháti járásnál már említett iparágak kiemelkedő számú képviselője jellemezte, az iparüzők számbeli változásának aránya a járáséval megegyezik.

A Hegyháti járásban a mezőgazdasági keresők aránya, az összes mezőgazdaságból élő között alacsonyabb, mint a Baranya vármegyei átlag. 1910-re a két átlagszám megközelítően megegyezik. A járásban és a megyében is a keresők arányváltozására a csökkenés jellemző.

A keresőknek az összes mezőgazdasági foglalkoztatottak között elfoglalt helye, valamint a keresők és eltartottak arányának egymáshoz viszonyítása azzal a nyilvánvaló összefüggéssel szolgál, hogy azokon a településeken, ahol kevés a mezőgazdasági kereső, ott sok eltartott jut egy-egy keresőre. A járási és vármegyei átlagszám elmozdulása a vizsgált két időpontban az előbb áttekintett táblázattal ellentétes. A Hegyháti járás 1900-ban a mezőgazdasági kereső-eltartott arányból következően kevésbé demonstrálja az agrárkeresők túlsúlyát, mint Baranya vármegye.

A mezőgazdasági önállókról a részletesebb elemzésnél hosszabban szólnunk. A mezőgazdasági önállókról elmondható, hogy arányuk emelkedett az egyes településeken.

A Hegyháti járás és Baranya vármegye átlaga is így alakult. Érdekes összevetni a táblázat adatait az egy gazdaságra, illetve egy birtokivra jutó átlagos földterület alakulásával. Látjuk, hogy az önállók számának emelkedése az egy birtokivra jutó területek csökkenésétől kísért folyamat, tehát a birtokolt és bérelt területek elaprózódása ezen a népességi adaton is nyomon követhető.

A mezőgazdasági cselédek esetében nem követtük a mezőgazdasági népesség egyéb rétegeinél fölvetett vizsgálati módszert, hogy tudniillik a keresőket hasonlítottuk az összes mezőgazdasági keresőkhöz. Ezt elsősorban azért tettük, mert a mezőgazdasági cselédek /kereső + eltartott/ meglehetősen kis számban és ennél fogva alacsony százalékban fordulnak elő. A Hegyháti járásban a mezőgazdasági népesség növekedése ellenére a mezőgazdasági cselédek részaránya változatlan, ami mögött természetesen számbeli növekedésük áll.

Baranya vármegyében a részarányok is növekedtek és mindvégig magasabb a mezőgazdasági cselédek aránya, mint a Hegyháti járásban.

A mezőgazdasági munkások aránya 1900-ban megközelítően 16 %-os a Hegyháti járásban, 19 %-ot meghaladja Baranya vármegyéé!. A Hegyháti járásban a mezőgazdasági lakosság átcsoportosulása az önállók és a segítő családtagok számában bekövetkezett emelkedéssel magyarázható.

Vizsgálataink következő részében áttekintettük az önállók arányát az összes mezőgazdasági keresőkön belül. A mezőgazdasági önálló fogalma több kisebb kategóriát foglal magába. Általánosan úgy fogalmazhatjuk meg, hogy, aki nem mezőgazdasági tisztviselő, mezőgazdasági cseléd vagy mezőgazdasági munkás, az a mezőgazdasági önálló kategóriájába fogható össze. Ennél fogva a kategória rendkívül vegyes összetételű. Mezőgazdasági önállónak tekinti a statisztika a 100 kat. holdon felüli területek birtokosát és haszonbérletjét. Ez a két alcsoport csak néhány településen képviselteti magát 1-2 fővel. Ugyancsak néhány közösségben fordul elő néhány részes földműves, valamint majoros és baromfitenyésztő. Legnépesebb a kisbirtokosok és bérletk kategóriája. Sokan tartoznak a kisbirtokos napszámos csoportba is. Ehhez az 1900-as felosztáshoz képest bizonyos birtokhatárok konkretizálódtak 1910-re. Így a kisbirtokos vagy bérletk kategóriához tartoznak a 10-100 kat. holdat, a kisbirtokos napszámos

kategóriához a 10 kat.holdon aluli területeket birtoklók vagy bérlők. Egyes községekben az összes keresőkön belül magas a mezőgazdasági keresők aránya, a keresőkön belül viszont alacsony az önállók aránya. Ez jobbra azzal magyarázható, hogy az önállók segítő családtagjait is a mezőgazdasági keresőkhöz számította a statisztika. 1910-re a járás összes mezőgazdasági népességére vonatkozó adatokat áttekintve azt találjuk, hogy emelkedett az önállók aránya. Az egyes községeket tekintve ez a tendencia ellentétes mozgásokon keresztül rajzolódik ki. Általánosnak mondható, hogy az 1900-ban 20 % körüli értékek növekszenek 1910-re. Csökkent ugyanakkor a segítő családtagok száma, a mezőgazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások száma.

A mezőgazdasági keresők aránya a vizsgált 12 községben változó. Az adatok valóságnak megfelelő értékeléséhez tudnunk kell, hogy az összes mezőgazdaságból élők száma enyhén emelkedett. Meglehetősen változatos viszont a mezőgazdasági keresők száma. Egyes községekben /igy Kishertelenden, Hegyhátmarócon, Császtán/ számottevően több mezőgazdasági kereső lett. Más községekben alaposan csökkent a mezőgazdasági keresők száma. Legszembetűnőbb ez Palé esetében. A mezőgazdasági keresők számában bekövetkezett ellentétes mozgás különleges voltára utal, hogy Kishertelend és Palé összes keresői majdnem mind mezőgazdasági keresők.

A mezőgazdasági keresőkre jutó eltartottak számának változása is ellentmondásos. Kishertelenden 1910-re jelentősen csökkent az érték. A községben feltűnően megnövekedett a mezőgazdasági keresők száma. Az arányszám változása erre vezethető vissza. Mágocson kevesebb lett a mezőgazdasági kereső, emelkedett ezzel szemben az eltartottak száma. Palé, Szalatnak és Tékes esetében is ugyanez az oka az egy mezőgazdasági keresőre jutó eltartottak számában beállott emelkedésnek.

A továbbiakban megvizsgáltuk a mezőgazdasági keresők jellegét, hogy tudniillik mint birtokosok és bérlők, mezőgazdasági cselédek vagy mezőgazdasági munkások számitanak-e mezőgazdasági keresőnek. A változásokat községenként regisztráltuk.

Császtán a viszonyszámok tanúsága szerint magas az önállók aránya 1900-ban, ez csökken 1910-re. Ezek az önállók jobbra kisbirtokosok vagy bérlők, kevés számú kisbirtokos napszámos tartozik ide. Az 1910-es adatok értelmében a 10-100 kat. holdat birtoklók vagy bérlők száma csökkent, többen tartoznak a 10. kat.hold alatti területnagyságokat birtoklók, bérlők vagy napszámosként ott dolgozók közé. A korábbi adatfelvételkor is kevés volt a kereső mezőgazdasági cselédek száma. Ez tovább csökken a későbbi számbavételkor. Mezőgazdasági munkást 1900-ban egyáltalán nem tartottak számon.

Hegyhátmaróc mezőgazdasági keresőinek negyed része önálló, kevesebb, mint 20 %-a mezőgazdasági kereső cseléd, 36 %-a mezőgazdasági munkás. Az önállók száma és aránya is emelkedett 1910-re. Változást jelent, hogy 1910-re megjelent egy 100 kat. holdon felüli területet bíró haszonbérlő. A mezőgazdasági kereső cselédek száma és aránya jelentősen csökkent.

Kishertelend mezőgazdasági keresői számukat tekintve kevésbé, arányukra nézve jelentősen csökkentek. 1900-ban önállókon csak kisbirtokosokat és bérlőket értettünk. 1910-re az önállók néhány képviselője megoszlik a 10-100 kat. holdas területeket birtoklók és bérlők, valamint a 10 kat. holdon aluli területeket birtoklók, bérlők és itt napszámosok. A kereső cselédek száma nagyon alacsony és mindkét vizsgált időpontban hiányoztak a mezőgazdasági munkások.

Komlón emelkedett a mezőgazdasági önállók aránya, száma változatlan. Kevés a mezőgazdasági kereső cseléd, egészen elenyésző a mezőgazdasági munkások száma. Feltűnően csökkent a női segítő családtagok száma.

Mágocs mezővárosban az önállók aránya emelkedett, száma is emelkedett. A kisbirtokosok és napszámosok aránya fordított

lesz 1910-re, több tehát a 10 kat.holdon aluli területet birtoklók és bérlők száma. A 100 kat.holdon felüli területek haszonbérlőinek száma négyről kettőre esett vissza. Számontartottak ezenkívül 1900-ban részes földműveseket és majorosokat. Csökkent a női segítő családtagok száma. Jóval megemelkedett azonban a mezőgazdasági önállók által eltartottak száma. Kissé visszaesett a mezőgazdasági kereső cselédek száma. Ugyancsak kevesebb lett a mezőgazdasági munkások száma.

Mekényesen emelkedett a mezőgazdasági önállók aránya. Csökkent a mezőgazdasági kereső cselédek száma és aránya. A mezőgazdasági munkások száma nagyon visszaesett.

Orfűn a mezőgazdasági önállók aránya és száma kissé emelkedett. Kevés a mezőgazdasági kereső cseléd és a mezőgazdasági munkás. Palén a mezőgazdasági önállók aránya jelentősen növekedett, számbeli változás nem történt.

Ráckozáron is emelkedett a mezőgazdasági önállók aránya és száma. Csökkent a mezőgazdasági munkások száma és aránya.

Sásdon az a folyamat játszódott le, hogy a mezőgazdasági önállók száma és aránya csökkent, emelkedett viszont a mezőgazdasági munkások száma.

Szalatnagon emelkedett a 100 kat. holdon felüli birtokosok száma. A mezőgazdasági önállók száma emelkedett.

Szászvár és Tékes ebben a tekintetben teljesen megegyezik Szalatnak adataival.

A mezőgazdasági foglalkoztatottakon kívül az iparban foglalkoztatottak számát és arányát is áttekintettük a vizsgálat tárgyát képező 13 községben.

Császta bár nem bányászközség, mégis a bányászat és kohászat rovat 70 keresőt tart nyilván. A bányászattal foglalkozók nagy száma a szászvári bányák közvetlen közelségével hozható kapcsolatba. Nincs házi cseléd. Ipari kereső volt 20 fő, amely az összes kereső 9,9 %-a; az iparból élők száma együttesen 62, amely az összes lakosság 10,28 %-a. Az iparüzők helyi szükség-

letre dolgozó kisebb iparosok. Említést érdemel, hogy van képviselője a fazekasiparnak. A statisztika tanúsága szerint 109 nő is foglalkozik mellékesen iparral.

1910-re csökkent a bányászatban foglalkoztatottak száma. Ugyancsak csökkent az iparosok száma. Megnőtt a külön megjelölés nélküli napszámosok és házi cselédek száma. Az iparral foglalkozók közül hatan voltak önállók, 8 segédet és egy tanoncot tart számon a statisztika. Számba vettek 6 segéd nélküli és 3 olyan önálló iparvállalatot, ahol 1 segéddel dolgoztak. 1910-re nincs képviselője a fazekasságnak. Ugyancsak csökkent az iparral mellékesen foglalkozók száma /14 fő/.

Hegyhátmaróc 36 ipari keresővel, az összes keresők 21 %-ával rendelkezett 1900-ban. Iparból élt az összlakosság 21 %-a, mezőgazdaságból ezzel szemben 70 %. Önálló iparos 17 fő, segéd-személyzet 19. Itt is jobbra segéd nélkül vagy 1-2 segéddel működő vállalatokat találtunk, összesen 19-et. A faluban különösen sok kőműves és szabó működött.

1910-ben ipari keresőnek minősült 37 fő, az összes keresők 20 %-a. Iparból élt az összlakosság 21 %-a, mezőgazdaságból ugyanakkor 73 %-a. A 37 iparüzőből 20 önálló volt. Az iparvállalatok száma 22-re emelkedett. Több lett az 1 segéddel működő vállalkozás. Kőműves és szabó változatlanul sok van, bár számuk csökkent. Kevés az iparral mellékesen foglalkozók száma. Hegyhátmaróc ipari foglalkoztatottsági viszonyait elemezve néhány más szempontra is ráirányítjuk a figyelmet. A község Császtához hasonlóan Szászvárral szomszédos település, a szászvári bányák azonban láthatóan egyáltalán nem vonzanak munkaerőt Hegyhátmarócról. Császtá esetében ugyanis a népességfejlődés lassú üteme ellenére is nagy a népsűrűség és az intenzíven művelt területek aránya visszaesik. A népesség munkaerő formájában történő kiáramlása tehát a nagy népsűrűségben és a földterületek gyengébb eltartó képességében leli magyarázatát. Hegyhátmaróc ezzel szemben összterületének 90 %-át /1909/ in-

tenziven műveli, népsűrűsége átlagos, népességfejlődése egyenletes és szolid ütemű. A mezőgazdasági munkaerő más szektorba való átáramlását sem gazdasági, gazdálkodási, sem pedig társadalmi okok nem indokolnák.

Kishertelend közelebbi elemzése előtt emlékeztetni kell arra, hogy lélekszáma alig haladja meg a 100 főt. Túlnyomóan mezőgazdasági keresők és eltartottaik lakják. Érdekes viszont, hogy a kisszámú iparüző mellett a bányászat is foglalkoztat 3 főt. Az iparosok közül ketten molnárok, egy kőműves.

1910-re tovább csökkent az összlakosság, emelkedett viszont a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Bányászattal foglalkozókat nem tart számon a statisztika. Az iparüzést 1 kőműves és 1 ács képviseli.

Komlón eltolódik az eddig tapasztalt mezőgazdasági- ipari foglalkoztatott aránya, jelentős súllyal képviselteti magát a bányászat. Az összes foglalkoztatottak 46 %-a a bányászatban kereső foglalkozású. Az összes lakosság 53 %-a él a bányászatból, míg mezőgazdaságból 30 %. Összesen 22 ipari keresőt tartanak számon. A többi foglalkozási kategóriánál is tapasztalható, hogy Komló már korántsem olyan mezőgazdaságra orientált munkaerő szerkezettel rendelkező település, mint a járás településeinek legtöbbje. Így egyebek mellett sokakat foglalkoztat a közlekedés. Megmutatkozik a közszolgálati alkalmazottak és a házi cselédek száma közötti összefüggés, hogy tudniillik a magas közszolgálati alkalmazotti arányszám maga után vonja a réteget kiszolgáló házi cselédek magas arányát is. A viszonylag kevés iparüzőből önálló iparos volt 15 fő, 7 fő alkotta a segédszemélyzetet. Jobbára segéd nélküli vállalkozásokat mutat ki a statisztika. Az egyes iparágakban 1-2 fő dolgozik, a legnépesebb a 7 cipészt dolgoztató cipész szakma. Külön adatfelvétel tárgyát képezte a kőszénbánya. A kőszénbánya adatai közül ide kívánczik, hogy 351 segédet foglalkoztattak.

1910-re az összlakosság /1900-as alapon számítva/ 65 %-kal emelkedett. Visszaesett abszolút számban is a mezőgazdaságban

foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdaságból élők száma. Ezzel szemben tovább emelkedett a bányászat és kohászat keresőinek és eltartottainak száma. Az összes keresők 53 %-a bányászati kereső, az összes lakosság 62 %-a él bányászatból. Megkétszereződött az ipari keresők száma. Többeket foglalkoztat a kereskedelem és a közszolgálat. Az utóbbi emelkedéssel párhuzamosan a házi cselédek száma is emelkedett. Az iparosok között találunk a házi- és népiparban foglalkoztatottakat.

A tulajdonképpeni iparban foglalkoztatottak között 22 az önálló, 24 a segédszemélyzet száma. Még 1910-ben is túlnyomóan segéd nélkül dolgozó iparvállalatokról van szó, de Komlón működik 2 olyan iparvállalat is, amelyik 3-5 segéddel dolgozik.

A cipészek változatlanul rendkívül sokan vannak, sok a vendéglős. Népesebb lesz a ruházati, az építő- és élelmezési ipar. Megjegyzendő, hogy a komlói kőszénbánya 504 segédet alkalmazott 1910-ben. Anyanyelvi megoszlásukra nézve többnyire magyarok, de magas a német anyanyelvűek aránya is.

Mágocs nagy létszámú mezőváros. Az ipari keresők az összes kereső 15 %-a, bár a megközelítően 300-as abszolút szám magas még a nagyobb lélekszámú települések között. Iparból él az összes lakosság 18 %-a, mezőgazdaságból 66 %. Magas a kereskedelemben, közlekedésben és közszolgálatban foglalkoztatottak száma, ezzel párhuzamosan 90 házi cselédet is számba vettek.

Ugyancsak magas a külön megjelölés nélküli napszámosok száma. Az iparüzők közül ketten foglalkoznak háziiparral és 8 vándoriparos volt. A tulajdonképpeni iparral foglalkozók 60 %-a önálló. A megszámlált 189 iparvállalat többsége segéd nélkül, illetve 1-2 segéddel dolgozott, csupán 1 vállalat tartozott a 6-10, hat pedig a 3-5 segédet foglalkoztatókhoz. A mezővárosban szinte valamennyi iparág képviselteti magát. A legnépesebb iparágak: fonó, szabó, ruházati egyéb ágazat, kézművesipar. Megközelítően 700-an foglalkoztak mellékesen iparral.

1910-ben ipari kereső az összes keresők 17 %-a. Iparból él az összes lakosság 18 %-a, mezőgazdaságból 68 %. Az emelkedés megközelítően ugyanakkora népességszám mellett a mezőgazdasági

eltartottak számának emelkedéséből adódik. Csökkent a házi cselédek száma. Visszaesett az iparvállalatok száma, de a megoszlásuk változatlan, többségük segéd nélküli, vagy 1-2 segédet foglalkoztató vállalkozás. A legnépesebb szakma a cipészeké, a kőműveseké, a fonóké. Mágocs mezőváros foglalkoztatási viszonyai az agrár- illetve a kisipari tevékenységek irányába tolódnak el. Feltűnő, hogy az iparüzés körülményei a mezőgazdasági termelés alapvető javító- kiszolgáló ágazatai /kőműves, ács, asztalos, bádogos, bognár, kovács/ és a személyi kiszolgálás ágazatai /cipész, csizmadia, szabó/ felé tolódnak el.

Mekényes összes keresőinek csupán 4 %-a ipari kereső. Iparból él az összlakosság 5 %-a, mezőgazdaságból 91 %. Ilyen körülmények között meglepő a házi cselédek viszonylag magas száma. Az iparban 12 önálló volt Mekényesen. A 17 önálló vállalatból három olyan található, ahol 3-5 segédet foglalkoztattak. Kovács volt a foglalkoztatottak közül 7, molnár 4.

1910-ben ipari kereső, az összes keresők 5 %-a. Iparból élt 7 %, mezőgazdaságból 85 %. A mezőgazdaság visszaesése azonos népességszám mellett a kereskedelem és közszolgálat emelkedésével párhuzamosan következett be. Visszaesett a házi cselédek száma.

A 18 iparüzőből 12 önálló. Az iparvállalatok segéd nélkül illetve egy segéddel dolgoznak. A községben sok a kőműves, a kovács és az asztalos. Többen mellékesen foglalkoznak iparral. Orfű ipari keresőinek aránya 13 %. Iparból él az összes lakosság 19 %-a, mezőgazdaságból 76 %. A csekély számú iparosból háziiparosok is szép számmal akadnak. Összesen 5 iparvállalat működik 1 segéddel. Az iparosok fonók, kőművesek, molnárok. 1910-ben az ipari keresők aránya 17 %. Iparból él a lakosság 21 %-a, mezőgazdaságból 68 %. Örvendetesen emelkedett a bányászok és eltartottaik száma. A vállalatok nagysága szélesebb skálán mozog, már találunk olyant is, ahol 3-5 segéddel dolgoznak. A keresők jobbára kőművesek és fonók.

Palé ipari keresőinek aránya 6 %. Iparból él a lakosság 8 %-a, mezőgazdaságból 81 %. A néhány iparoson kívül közszolgálati alkalmazottak, napszámosok és házi cselédek lakják a községet. Iparüzők önállók, segéd nélkül dolgoznak.

A foglalkozási ágak közül a kőműveseké és ácsoké a legerősebben képviselt.

1910-ben ipari kereső 13 %. Iparból él a lakosság 15 %-a, mezőgazdaságból 77 %. Emelkedett az iparosok és közszolgálati alkalmazottak száma. Négy önálló iparos található a községben, az iparosok segéd nélküli vállalat formájában dolgoznak. Az iparüzők a községben jobbra kőművesek, ácsok és egy asztalos is található. Ráckozár nagy lélekszámú község. Iparban kereső 10 %. Iparból él 15 %, mezőgazdaságból 78 %. Közszolgálatúak, kereskedők és közlekedésiek ugyanúgy nagyobb számban találhatók, mint a többi viszonylag nagyobb lélekszámú településen. 15 házi cselédet is számoltak. A 65 iparüzőből 42 önálló iparos volt. Túlnyomóan segéd nélkül vagy egy segéddel dolgozó vállalkozások ezek. Egy vállalkozás alkalmaz 3-5 segédet. Népesség a vasipari, ruházati és élelmezési ágazat. Sok a kovács, a ruházati ipar egyéb ágazatában dolgozó és a molnár. 1910-ben ipari a keresők 15 %-a. Iparból élt a lakosság 15 %-a, mezőgazdaságból élt 77 %. Emelkedett az iparosok száma. A település mértékéhez megfelelő arányban képviseltetik magukat a kereskedők, közlekedésiek és a közszolgálat alkalmazottai. Kevesebb a házi cseléd. A 84 iparüzőből 48 önálló iparos volt. Teljes eltolódás következett be a segéd nélküli vállalatok túlsúlyáról az 1-2 segéddel dolgozó vállalatok javára. Népesség szakma a kőműveseké, kovácsoké, csökkent a molnárok száma.

Sásd ipari keresőinek aránya 22 %. Iparból élt az összes lakosság 24 %-a, mezőgazdaságból 27 %. Rendkívül magas a 16 %-os közszolgálati keresői arány. A magas érték azzal hozható összefüggésbe, hogy Sásd járási székhely. Ugyancsak magas, 14 %-os a keresők között a házi cselédek aránya. Iparüzők között 38 önálló iparos 48 segédszemélyzet található. Nagyobb vállalatok is találhatók Sásdon: 6-10 segéddel dolgozik két vállalat.

lat, 3-5 segéddel dolgozik öt vállalat. A foglalkozási csoportok legnépesebbje a szabóké, cipészeké és molnároké.

1910-re megnövekedett a lakosságszám. Az ipari keresők aránya 31 %. Iparból él a lakosság 33 %-a, mezőgazdaságból 27 %.

Emelkedett az iparból élők száma. Magas a közszolgálatuak és a házi cselédek száma. Az iparban dolgozott 67 önálló iparos, 96 fős segédszemélyzet. Megkétszereződött a vállalatok száma. Két vállalat foglalkoztat 11-20 segédet, három vállalat 6-10 segédet, tíz 3-5 segédet. Az iparágak közül népes a szabóké, vendéklősöké és molnároké. Ut iparágaknak alig van képviselője. Legjelentősebben emelkedett az építőiparban alkalmazottak száma.

Szalatnak ipari keresőinek aránya 9 %. Iparból él a lakosság 14 %-a; mezőgazdaságból 63 %. Bányászattal foglalkozik a keresők 8 %-a. Közlekedési ágak is képviselve vannak. Sok a házi cseléd és a külön megjelölés nélküli napszámos. A 39 ipari keresőből 27 önálló iparos. Többnyire segéd nélkül dolgozó üzemek működnek. Az iparüzők kőművesek, molnárok, kovácsok.

1910-ben ipari kereső 10 %. Iparból élt 10 %, mezőgazdaságból 79 %. Eltolódás következik be a mezőgazdasági foglalkozási ágak javára. Nagyon csökkent a bányászok száma.

Az iparban foglalkoztatottakból 16 önálló és 18 fős segédszemélyzet volt. Az üzemek tekintetében eltolódás következett be a segéd nélküli üzemek javára. A legnépesebb foglalkozási ágak: kovács, kőműves, asztalos, szabó.

Szászvár is a nagy lélekszámú települések közé tartozik. A legnépesebb gazdasági ágazat a bányászat. A bányászati keresők aránya 29 %, bányászatból élt a lakosság 36 %-a, mezőgazdaságból 26 %. Ipari kereső volt 22 %, az összlakosságnak 13-22 %-a élt az iparból. Sokan élnek közlekedésből és közszolgálatból. Magas a házi cselédek és a külön megjelölés nélküli napszámosok száma. A 146 iparüzőből 68 volt az önálló jobbra kisebb vállalatok. Egy vállalat dolgozik 11-20, vagy 6-10 és kilenc 3-5 segéddel. /Egy önálló vállalatra esik átlagosan 0,56 ipari kereső/.

Legnépesebb iparágak építőipar, cipész, szabó és molnár. Szinte valamennyi iparágnak vannak azonban képviselői. Említést érdemel emellett, hogy Szászváron bányauzem is működött 371 segéddel.

1910-re tovább emelkedett a bányászattal foglalkozók száma. Bányászati kereső volt 29 %-a az összes keresőknek. Bányászatból élt az össz lakosság 34 %-a. Ipari kereső volt 24 %, iparból élt a lakosság 24 %, mezőgazdaságból 27 %. Ugyancsak emelkedett a közlekedési keresők száma. Sok volt a házi cseléd. A 181 ipari keresőből 72 önálló iparos volt. Szászváron 91 vállalatot számláltak 1910-ben, amelyek jobbára segéd nélkül vagy néhány segéddel dolgoztak. Egy vállalat dolgozott 11-20 segéddel, 14 vállalat 3-5 segéddel. Emelkedett a vállalatok száma. /Egy vállalatra jut 0,50 ipari kereső/. Az iparüzők kőművesek, cipészek és szabók voltak. A szászvári kőszénbánya 364 segédet foglalkoztatott.

Tékes ipari keresői az összes keresőnek 7 %-a. Iparból élt 8 %, ezzel szemben mezőgazdaságból 86 %. A 25 iparosból 12 önálló. Az iparüzők jobbára segéd nélkül dolgoznak, egy vállalat dolgozik 3-5 segéddel. A legtöbb iparos az ács és kőműves szakmában található.

1910-ben ipari kereső 8 %. Iparból él a lakosság 8 %-a, emelkedett a mezőgazdaságból élők aránya /88 %/. Az össz lakosság csökkenésével együtt az iparosok száma is csökkent. A 19 iparvállalóból 7 önálló. A legnépesebb iparág az építőipar.

Változások a népesség konstruktúrájában.

A munkaképes korú és kereső népesség aránya.

A népesség korszerkezetének vizsgálatához a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 1. és 42. kötetét használtuk fel.¹ Ez az adatbázis alapját képezte annak a matematikai műveletnek, amelynek során viszonysszámmal fejeztük ki a népesség egyes korcsoportjának az összlakosságon belül elfoglalt helyét /a korcsoportok: 1: 6 éven aluliak, 2: 6-14 évesek, 3: 15-39 évesek, 4: 40-59 évesek, 5: 60 évesek és ezen felüliek/ és az 1900-as év adatait bázisként kezelve az összlakosság és a korcsoportok változásait viszonysszámmal kifejezve. A népesség korszerkezetét vizsgálva figyelmünket mindenek előtt a munkaképes korú népesség /a 15-39 évesek és a 40-59 évesek adatainak összevonásával kialakított kategória/ változásaira irányítottuk. Megvizsgáltuk ezen kívül azokat a korcsoportokat, amelyek feltűnő emelkedést vagy csökkenést mutattak 1910-ben.

Megkíséreltük megállapítani ezeknek a korcsoportoknak a születési idejét és ezzel azokra a kérdésekre keressük a választ, amelyek a születéskorlátozás és a gazdálkodás hatékonyabbá tétele összefüggésével, valamint a népesség és a természeti katasztrófák közti kapcsolattal foglalkoznak. Ugyancsak az említett adatokból képeztük azokat az abszolút számokat, amelyek az egyes korcsoportok évjáratonkénti változásaira adnak átlagértéket. Az évjáratok összehasonlítására egyrészt a 14 éven aluliakat és 15-59 éveseket, másrészt a 15-39 és 40-59 éveseket

1. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása.

1.r. A népesség általános leírása községenként.

Bp. 1902.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 1.köt. 84-86.p.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.

1.r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.

Bp. 1912.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 42. köt. 2-4.p.

tömörítő kategóriák szolgálnak. Végül pedig összevetettük a munkaképes koruak és a keresők arányait.

A Hegyháti járás községeinek korstruktúráját megvizsgálva szükségesnek találtuk, hogy valamennyi községben áttekintsük a munkaképes korú lakosság arányainak változását, ahol ez célszerűnek látszott a viszonzyszámok mellett az abszolút számok emelkedését-csökkenését is regisztráltuk. A községek lakosságát két nagy korcsoportra osztottuk a 14 éven aluliakat tömörítő két korcsoportot és a 15-39 valamint 40-59 éves korcsoportból képeztük egy második nagy korcsoportot. Ennek a két csoportosulásnak számítottuk ki évjáratonkénti átlagértékeit. Megvizsgáltuk a statisztikai anyag korcsoport-beosztásának megfelelően, mely korcsoportban következett be feltűnő mértékű csökkenés vagy emelkedés, esetleg olyan jellegű változás, amely a községben jelenlevő népesség változásának oka. Negyedik vizsgálati szempontunk a munkaképes koruak és a keresők arányának az adott időpontokban való összevetése illetve a két vizsgált időpontban bekövetkezett változásainak regisztrálása.

A munkaképes korúak részarányának vizsgálata az alábbi eredménnyel járt: a községek mindegyikében 50-70 % között mozog ez az arányszám. A kereső lakosság szélesebb sávot foglal el, arányuk 30-70 %. A munkaképes lakosság az össznépességen belül - a községek zömében - csökkent, az arányszámok tanúsága szerint. A járás 16 községében azonban változatlan vagy emelkedő az arányszám. A 16 községet a következő alcsoportokba lehet sorolni:

1. Változatlan az összlakosság és a munkaképes koruak aránya két községben /Bikal, Mekényes/
2. Csökkent az összlakosság száma, a munkaképes koruak aránya stagnált vagy emelkedett /Kárász, Kisbeszterce, Tormás/

3. Csökkent az összlakosság száma, kevésbé csökkent a munkaképes koruak száma /Pécsbudafa, Magyarhertelend, Mánfa, Tarrós/
4. Csökkent az összlakosság, ennek megfelelő arányban csökkent a munkaképes koruak száma /Kisvaszar/
5. Emelkedett az összlakosság ezzel arányosan emelkedett a munkaképesek száma /Köblény, Ráckozár, Sásd/
6. Emelkedett az összlakosság, ennél dinamikusabban emelkedett a munkaképes koruak száma /Liget, Mecsekjánosi, Szentkatalin/

Az évjáratonkénti átlag kialakításakor az 1900-as és 1910-es arányszámok megközelítik egymást vagy teljesen azonosak. A nagyfokú közelség miatt a későbbi, az 1910-es átlagszámokat vettük alapul. Valamennyi községben azt tapasztaltuk, hogy a 14 éven aluli lakosság évjáratonkénti átlaga meghaladja - esetenként többszörösen is - a 15-59 évesek átlagszámát. Felbontottuk a munkaképes koruakat tömörítő egyetlen nagycsoportot és kiszámítottuk a 15-39 és 40-59 évesek átlagszámát is. A községek - elenyésző számú kivételtől eltekintve - 15-39 éves korú lakosságának átlagértéke magasabb a 40-59 évesek évjáratonkénti átlagértékénél. A 15-39 éves korosztályra vonatkozóan két további megállapításunk érvényes valamennyi községre. Mindenek előtt érdekes lehet, hogy ez a korcsoport a legnépesebb mindkét számlálási időpontban. Annak ellenére igaz ez, hogy 1900-hoz viszonyítva mindenütt csökkent a 15-39 évesek száma.

A korcsoportok alakulása községenként más és más. A járási átlagot tekintjük át, amely 1-2 %-os eltéréssel ugyan egyformának mondható. A 14 éven aluliak aránya változatlan 1910-re így alakul ki ez a majdnem teljes átfedés, hogy a 6 éven aluliak aránya emelkedik, a 6-14 éveseké csökken. A munkaképes

korú népességen belül a 15-39 évesek aránya emelkedett, a 40-59 éveseké változatlan. A járási összes népességen belül kissé viasszaszorult a 60 éven aluliak aránya.

A munkaképes korúak és a keresők aránya 1910-re úgy alakult, hogy a két arányszám közeledett egymáshoz. Néhány község kereső lakosságának aránya jelentősen növekedett. Ezeknél a községeknél az országos tendencia érvényesülésével találkozunk. A Magyar Statisztikai Közlemények Uj Sorozat 48. kötetében található az alábbi megállapítás: "A kereső népesség egyes kategóriái közül e szerint 1900-hoz képest csak az önállók száma növekedett meg jelentékenyebben, a gazdasági cselédek száma alig szaporodott, csökkent a gazdasági tisztviselők, a munkások és napszámosok és igen nagy mértékben a segítő családtagok száma".² A segítő családtagok helye átértékelődött a két népszámlálás között, feltehetően ennek köszönhető néhány községben a keresők arányának 10 %-ot meghaladó emelkedése. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy egyes községekben jelentősen csökkent a keresők aránya. A foglalkozási statisztikák adataiból egyértelműen kiderül, hogy a "mezőgazdaság és kertészet" rovatban beállott csökkenés maradéktalanul megfelel a község összes keresőinek számában mutatkozó csökkenésnek. Ezekben a községekben a munkaképes korú lakosság aránya nem csökkent nagy mértékben, ezért feltételezhetjük, hogy egyes községek munkaképes korú népessége nem saját községben regisztráltatott a keresők között. Ezt a megállapításunkat látszik alátámasztani az a tény, hogy egyes községekben viszont a keresők aránya haladja meg a munkaképes korúakét. A keresők magasabb arányszámát 1900-ban tapasztaltuk. 1910-re ezek az arányszámok is

2. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.

2.r. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.

Bp. 1913.

/Magyar Statisztikai Közlemények. Uj sorozat 48. kötet/
Általános jelentés. 11.p.

csökkentek. Ezek az adatok is a "mezőgazdaság és kertészet" rovat csökkenésével állnak kapcsolatban.

A települések részletes elemzése a megadott szempontok szerint.

Császtá összlakossága csökkent. Ugyanakkor a munkaképes korú népesség is csökkent. A csökkenés a legnagyobb a 15-39 éves korosztályon belül. A 14 éven aluli évjáratonként átlag 13, a 15-39 éves korosztályra 7 fő jut. Feltűnő, hogy az utóbbi átlag a községben úgy alakul ki, hogy a 15-39 éves korosztályban 6, a 40-59 évesek között pedig 8 fő esik egy-egy évjáratra. 1900-ban Császtán az összlakosság 59 %-a munkaképes és csak 35 %-a kereső. Ugyanez az arány 1910-re 40 és 58 %.

Hegyhátmaróc lélekszáma emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya változatlanul mondható. Az általános emelkedés közepette csökkent a 6 éven aluliak száma. A 14 éven aluli lakosság köréből 13 fő, a 15-59 évesek közül 6 fő jut minden évjáratra. Mindkét időpontban 50 %-ot meghaladó mértékű a munkaképes korú népesség aránya, és 36 % a keresőké. Az összlakosságon belül a 36 %-os kereső arány azt jelenti, hogy abszolút számban növekedett a keresők száma.

Kishertelend lakosságszáma csökkent. Ezzel együtt csökkent a munkaképes korúak száma és aránya. Jelentős mértékben csökkent a 15-39 évesek száma és aránya. Csökkent a 6 éven aluliak száma és aránya. Rendkívül alacsony az évjáratok átlaga /2 és 1 fő/, amit az alacsony népességszám magyaráz. 1900-ban a lakosság 50 %-a volt munkaképes korú, 41 %-a kereső. 1910-re több lesz a kereső, mint a munkaképes korú /55 illetve 51 %/.

Komló lakosságszáma emelkedett, 1900-as alapon 53 %-kal. A munkaképes korúak részaránya csökkent, számuk jelentősen emelkedett. Az emelkedés a 15-39 évesek és a 6-14 évesek körében a legnagyobb. Azonban valamennyi korcsoport jelentősen emelkedett

abszolút értékben is. A 14 éven aluliak évjáratonkénti átlaga 44, a 15-59 éveseké 19 fő. Komló lakosságának 56 %-a munkaképes korú, 44 %-a kereső. 1910-re az arány alig változik. /54 %/, ez abszolút számban emelkedést jelent. A keresők aránya 38 %, abszolút számban ugyancsak emelkedett.

Mágocs mezőváros lélekszáma kissé emelkedett. A munkaképes korúak részaránya csökkent, létszámuk is csökkent. A korcsoportok között 6 éven aluliak száma csökkent a legerőteljesebben. Emelkedett viszont a 6-14 éves korúak száma és aránya. Mágocson magas az évjáratonkénti átlag a 14 éven aluliaknál: 91 fő, a 15-59 éveseknél 45 fő. 1900-ban a munkaképes korúak aránya 57 %, a keresőké 51 %. 1910-ben a lakosság 55 %-a munkaképes korú, 43 %-a kereső. A részarányok csökkenése az abszolút számban való csökkenést is jelzi.

Mékényes lakosságszáma alig emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya szinte változatlan, számuk csekélyen emelkedett. Jelentősen csökkent a 15-39 évesek száma, a 6 éven aluliak száma. Nagymértékű emelkedés következett be a 40-59 évesek és a 6-14 évesek körében. Nagy lakosságszámú községről lévén szó a 14 éven aluliak évjáratonkénti átlaga 28, a 15-59 éveseké 17 fő. A munkaképes korú népesség az összlakosság 59 %-a, kereső 49 %. 1910-ben munkaképes korú 60 %, kereső 47 %.

Orfű lakosságszáma csökkent. A munkaképes korú népesség aránya is csökkent; számuk is kevesebb lett. Valamennyi csökkenő korcsoport között a legerőteljesebben csökkent a 15-39 éveseké. A 14 éven aluli lakosság körében évjáratonként 6 fő az átlag, a 15-39 éveseknél 3. A község lakosságának 1900-ban 60 %-a volt munkaképes korú, 34 %-a kereső. 1910-re munkaképes korú volt 58 %, kereső 47 %.

Palé lakossága emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya csökkent, száma emelkedett. Az összlakosság emelkedése vala-

mennyi korcsoport emelkedésével következett be, csökkent a 6 éven aluliak száma. A 14 éven aluliak körében 5 fő, a 15-59 éveseknél 3 fő jut átlag egy évre, 1900-ban a munkaképes korú népesség az összlakosság 58 %-a, kereső 60 %-a. 1910-re munkaképes korú a lakosság 56 %-a, kereső 36 %-a. A nagyarányú visszaesés, amely a keresők körében tapasztalható abszolút számokban is jelentős és a munkaerő keresőként más településen történt számbavételével magyarázható.

Ráckozár lakosságszáma emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya és száma is emelkedett. A 6-14 éves korcsoport visszaesésén kívül valamennyi korcsoport emelkedett. A 14 éven aluli lakosság évjáratonkénti átlaga 34, a 15-59 éveseké 17 fő 1900-ban munkaképes korú a lakosság 56 %-a, kereső 50 %. 1910-ben arányszámát tekintve változatlan a munkaképes korú népesség, 44 %-ra csökkent a keresők aránya. A viszonyszámok jelezte csökkenés valóságos csökkenést takar.

Sásd összlakossága jelentősen emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya változatlan, valójában száma emelkedett. Valamennyi népességcsoport emelkedett abszolút és viszonyszámokban is jelentős mértékben, a munkaképes korúak két csoportja emelkedett legerőteljesebben. A lakosság évjáratonkénti átlaga 25, illetve 16 fő. Figyelemre érdemes ugyan a két arányszám 1900-ban. A 14 éven aluli lakosság 19 fő átlaggal, a 15-59 évesek 12 fő átlaggal rendelkeznek. Sásdon mindkét vizsgálati időpontban magas, 60 %-ot meghaladó a munkaképes korú népesség aránya és 47, illetve 46 % a keresőké. A keresők arányát jelző két viszonyszám megközelítő azonossága tekintélyes számbeli növekedést takar.

Szalatnak összes lakosságszáma emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya és száma csökkent. Mindkét csökkenő kategória /a 6 éven aluliak és a 15-39 évesek/ jelentősen kevesebb lett.

Emelkedett a 6-14 éves korúak száma. Szalatnak 14 éven aluli lakosságának évjáratonkénti átlaga 23, a 15-59 éveseké 10 fő. 1900-ban a munkaképes korú lakosság aránya 56 %, a keresőké 52 %. 1910-re munkaképes korú az itt élők 54 %-a, kereső 39 %.

Szászvár összes lakosságszáma emelkedett. A munkaképes korú népesség aránya csökkent, száma emelkedett. A legerőteljesebben emelkedő kategória a 6-14 éves korúaké. A 6 éven aluliaknál jelentősen csökkent a népesség. A nagy lakosságszámra való tekintettel a 14 éven aluliaknál 46 fő, a 15-59 éveseknél 23 fő az évjáratonkénti átlag. 1900-ban a lakosság 59 %-a munkaképes korú, 41 %-a kereső.

Tékes lakossága csökkent. A munkaképes korú népesség aránya és száma csökkent. A lakosságszám visszaesését két korcsoport, a 15-39 évesek és a 6 éven aluliak számának csökkenése idézte elő. A lakosság évjáratonkénti átlaga 16 fő, a 14 éven aluliaknál és 8 fő a 15-59 éveseknél. 1900-ban munkaképes korú volt az összlakosság 58 %-a, kereső 54 %. 1910-re munkaképes korú 56 %, kereső 38 %.

A vizsgált két időpontban összehasonlítottuk, hogyan alakultak a keresők és a munkaképes korúak viszonzyszámmal kifejezett arányai. Felfigyeltünk arra a 8 községre /Baranyajenő, Gyümölcsény, Kisbattyán, Kishertelend, Palé, Szatina, Tarrós, Vázsnok/, ahol magasabb volt a keresők aránya az összlakosságon belül, mint a munkaképes korúaké. Ebben a községcsoportban 5-53 fővel jelent több keresőt, mint munkaképes korút a néhány százalékos különbözet. Topográfiai alapon megállapítható, hogy kishatáru falvakat érint ez az eltérés. A több kereső, mint munkaképes korú - jelenség magyarázata összetett. Palé és Kishertelend példájára már Szabó Pál Zoltán³ is fel-

3. Szabó Pál Zoltán: Adatok Pécs környékének településföldrajzához.

Pécs 1945. 81.p.

figyelt. Mindkét községet a zsellérfalvakhoz sorolja. "A zsellérfalu népsűrűségi érték tekintetében messze felülmúlja környezetének térszin által engedett általános értékét. Igen kis területtel bíró falvak ezek, melyek már teljesen beértek, sőt túlértek abban az értelemben, hogy a térszinbe való beilleszkedés fokozottabb mértékű ipari munkára nem nyújt alkalmat, a megélhetési lehetőség tehát egyedül a földhöz van kötve, de föld nincs elegendő. A lakosság tehát munkaerőt termel a szomszédos területek és a kivándorlás révén a külföld számára." Kishertelenden az összes művelt terület nagy része intenzív művelésű. Rendkívül nagy a község népsűrűsége a korszakban mindvégig, annak ellenére, hogy a lakosság száma 1900-hoz viszonyítva csökkent. Paléra is a nagy népsűrűség jellemző bár az utolsó évtizedben emelkedett az összes mezőgazdaságilag művelhető terület. Az ipari munkára való áttérés tekintetében is egybecsengenek megállapításaink Szabó Pál Zoltán véleményével. Ugyanis mind a 8 községre jellemző, hogy ipari kereső vagy egyáltalán nincs vagy csak egészen csekély számban fordul elő. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a földterületek eltartották-e a népességet, akkor kizárólag nemleges válasz adható. Az adatokból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Tarrós és Kishertelend kivételével az utolsó évtizedben mindenütt emelkedett a népességszám. A mezőgazdaságilag művelt terület ezzel szemben szinte változatlan maradt, esetleg csökkent, az intenzíven művelt területek aránya bár több községben emelkedett jobbára azonban csökkent.

A gazdaságok összes földterülete 1865., 1895., 1909. /kat.hold/

	1865.	1895.	1909.
Császta	1082	1091	1107
Hegyhátmaróc	1651	1340	1307
Kishertelend	109	98	96
Komló	2265	1861	1865
Mágocs	11654	7382	7347
Mékényes	4117	3072	3072
Orfű	2778	2214	2214
Palé	300	312	312
Ráckozár	5403	4255	4247
Sásd	792	779	792
Szalatnak	2904	1792	1790
Szászvár	2492	2545	2574
Tékes	1844	2193	2195
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	875.061	885.562	-
Duna jobb partja	8.267.599	7.712.980	-
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- ország. nélkül/	36.737.007	48.834.673	-

Az intenzíven művelt terület az összes terület %-ában

	1865.	1895.	1909.
Császta	55,45	52,96	52,40
Hegyhátmaróc	68,01	79,71	90,82
Kishertelend	82,56	76,53	74,05
Komló	51,65	47,30	48,03
Mágocs	77,00	80,45	82,82
Mekényes	43,28	56,53	56,52
Orfű	15,62	17,34	17,32
Palé	62,66	79,16	79,51
Ráckozár	49,04	69,05	67,52
Sásd	65,91	75,61	77,91
Szalatnak	75,06	87,71	76,81
Szászvár	53,85	55,17	54,48
Tékes	50,54	51,62	52,07
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	52,76	64,51	-
Duna jobb partja	51,27	64,32	-
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	51,11	55,36	

Az ugar a szántóföld %-ában

	1865.	1895.	1909.
Császsza	-	9,7	10,6
Hegyhátmaróc	6,00	2,8	5,6
Kishertelend	-	15,2	17,3
Komló	-	8,6	8,1
Mágocs	12,00	6,0	6,7
Mekényes	22,00	9,8	9,1
Orfű	-	10,4	11,3
Palé	18,00	7,9	7,5
Ráckozár	9,00	6,8	6,8
Sásd	7,00	10,1	16,5
Szalatnak	-	6,6	6,6
Szászvár	9,00	8,0	9,7
Tékes	15,00	7,1	6,4
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	4,08	8,01	-
Duna jobb partja	7,11	7,80	-
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	5,20	9,01	-

A legelő- és rétterület a szántóföld %-ában

	1865.	1895.	1909.
Császsza	37	45	38
Hegyhátmaróc	30	12	13
Kishertelend	212	65	62
Komló	89	71	64
Mágocs	45	27	23
Mekényes	40	17	15
Orfű	37	31	42
Palé	19	20	18
Ráckozár	36	12	12
Sásd	114	85	80
Szalatnak	38	22	20
Szászvár	56	48	43
Tékes	96	22	18
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	80	42	-
Duna jobb partja	65	38	-
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- ország. nélkül/	76	54	-

Az egy gazdaságra és egy birtokivra jutó mezőgazdasági terület 1895., 1909. /kat.hold/

	egy gazd-ra jutó mg.ter. 1895.	egy birtokivra jutó mg.ter.1909.
Császsza	7,04	7,33
Hegyhátmaróc	18,11	11,08
Kishertelend	5,16	4,80
Komló	20,91	11,30
Mágocs	14,25	8,31
Mekényes	15,05	7,77
Orfű	47,11	43,41
Palé	8,91	7,80
Ráckozár	23,77	9,76
Sásd	7,64	3,69
Szalatnak	11,49	10,72
Szászvár	9,83	7,55
Tékes	14,72	13,63
Baranya vm. /Pécs tjv. nélkül/	13,17	-
Duna jobb partja	13,68	-
Mo. összesen /Horvát-Szlavonorsz. nélkül/	17,24	-

Az egy mezőgazdasági lakosra jutó összterület és intenzív terület, valamint az egy mezőgazdasági keresőre jutó összterület és intenzív terület 1900-ban /kat.hold/

	mg.lakos/összter.	mg.lakos/int.ter.
Császsza	4,87	2,58
Hegyhátmaróc	4,07	3,25
Kishertelend	1,03	0,79
Komló	6,31	2,98
M. gocs	3,09	2,49
Mekényes	2,76	1,56
Orfű	10,06	1,75
Pálé	2,04	1,61
Ráckozár	4,29	2,96
Sásd	3,49	2,64
Szalatnak	3,45	3,02
Szászvár	5,69	3,14
Tékes	3,90	2,01
Hegyháti j.	4,25	2,63
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	4,18	2,70
Duna jobb partja	3,84	2,47
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	4,41	2,44

Az egy mezőgazdasági lakosra jutó összterület és intenzív terület, valamint az egy mezőgazdasági keresőre jutó összterület és intenzív terület 1910-ben /kat.hold/

	mg.ker./összter.	mg.ker./int.ter.
Császta	12,69	6,72
Hegyhátmaróc	11,36	9,05
Kishertelend	2,80	2,14
Komló	11,14	5,27
Mágocs	5,76	4,63
Mekényes	5,59	3,16
Orfű	27,68	4,80
Palé	3,25	2,57
Ráckozár	8,01	5,53
Sásd	7,56	5,72
Szalatnak	5,88	5,15
Szászvár	12,79	7,06
Tékes	7,12	3,68
Hegyháti j.	8,66	5,36
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	7,95	5,13
Duna jobb partja	8,42	5,42
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	9,93	5,50

Az egy mezőgazdasági lakosra jutó összterület és intenzív terület, valamint az egy mezőgazdasági keresőre jutó összterület és intenzív terület 1910-ben /kat. hold/

	mg.lakos/összter.	mg.lakos/int.ter.
Császta	4,43	2,32
Hegyhátmaróc	3,58	3,25
Kishertelend	0,96	0,71
Komló	6,34	3,04
Mágocs	3,00	2,49
Mekényes	2,93	1,65
Orfű	13,33	2,31
Palé	1,96	1,56
Ráckozár	4,25	2,87
Sásd	2,59	2,02
Szalatnak	2,68	2,33
Szászvár	5,38	2,93
Tékes	3,91	2,03

	mg.ker/összter.	mg.ker./int.ter.
Császta	9,38	4,92
Hegyhátmaróc	9,75	8,86
Kishertelend	0,57	1,29
Komló	13,04	6,26
Mágocs	6,91	5,72
Mekényes	5,91	3,34
Orfű	27,33	4,73
Palé	5,20	4,13
Ráckozár	9,19	6,21
Sásd	5,57	4,35
Szalatnak	6,78	5,88
Szászvár	12,38	6,74
Tékes	10,50	5,46

A mezőgazdaságból és iparból élők aránya a település összlakosságának %-ában 1900., 1910.

	1900.		1910.	
	mg-ból	iparból	mg-ból	iparból
	él	él	él	él
Császta	39	11	47	8
Hegyhátmaróc	70	21	73	21
Kishertelend	86	4	94	5
Komló	30	5	19	8
Mágocs	66	18	68	18
Mekényes	91	5	85	7
Orfű	76	19	68	21
Palé	81	8	77	15
Ráckozár	78	15	77	15
Sásd	27	24	27	33
Szalatnak	63	14	79	10
Szászvár	26	22	27	24
Tékes	86	8	87	8
Hegyháti J. átlaga	71	12	68	15
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	73	13	68	15
Duna jobb partja	69	14	65	16
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- ország.nélkül/	66	14	62	17

A mezőgazdaságból élők és a mezőgazdasági keresők száma
1900., 1910.

	1900.		1910.	
	mg-ból él	mg.kereső	mg-ból él	mg.kereső
Császta	224	86	250	118
Hegyhátmaróc	329	118	365	134
Kishertelend	95	35	100	55
Komló	295	167	294	143
Mágocs	2387	1282	2452	1067
Mekényes	1115	550	1050	520
Orfű	220	80	166	81
Palé	153	96	159	60
Ráckozár	992	531	1000	462
Sásd	223	103	306	142
Szalatnak	520	305	667	264
Szászvár	447	199	478	208
Tékes	563	308	562	209
Hegyháti J.	32158	15787	31787	14482
Baranya vm. /Pécs tjv. nélkül/	211941	111398	206575	93091
Duna jobb partja	2006673	916049	1997869	826775
Mo.összesen /Horvát- Szlavonorsz. nélkül/	11063384	4916008	11242289	4603485

A mezőgazdasági keresők a mezőgazdasági összlakosság %-ában

	1900.	1910.
Császta	38,39	47,20
Hegyhátmaróc	35,87	36,71
Kishertelend	36,84	55,00
Mágocs	53,71	43,52
Mekényes	49,33	49,52
Orfű	36,36	48,80
Palé	62,75	37,74
Ráckozár	53,53	46,20
Sásd	46,19	46,41
Szalatnak	58,65	39,58
Szászvár	44,52	43,51
Tékes	54,71	37,19
Komló	56,61	48,64
Hegyháti J.	49,09	45,55
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	52,56	45,02
Duna jobb partja	45,65	41,38
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	44,43	40,95

Az egy mezőgazdasági keresőre jutó eltartottak száma

	1900.	1910.
Császta	1,60	1,12
Hegyhátmaróc	1,79	1,72
Kishertelend	1,71	0,82
Mágocs	0,86	1,30
Mekényes	1,03	1,02
Orfű	1,75	1,05
Palé	0,59	1,65
Ráckozár	0,87	1,16
Sásd	1,17	1,15
Szalatnak	0,70	1,53
Szászvár	1,25	1,30
Tékes	0,83	1,69
Komló	0,77	1,06
Hegyháti J.	1,04	1,19
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	0,90	1,22
Duna jobb partja	1,19	1,42
Mo. összesen /Horvát-Szlavonorsz. nélkül/	1,25	1,44

A mezőgazdasági önállók aránya az összes mezőgazdasági keresőkön belül /%/

	1900.	1910.
Császsza	63,95	47,46
Hegyhátmaróc	25,42	33,58
Kishertelend	45,71	25,45
Mágocs	30,81	39,55
Mekényes	22,00	33,85
Orfű	23,75	28,40
Palé	28,13	43,33
Ráckozár	24,86	30,52
Sásd	34,95	28,87
Szalatnak	22,95	42,05
Szászvár	39,70	42,31
Tékes	27,60	48,33
Komló	28,14	32,87
Hegyháti J.	31,44	36,48
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	30,45	37,59
Duna jobb partja	29,45	35,05
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	31,27	35,41

A mg-i cselédek aránya a mezőgazdasági összlakosságon belül
 /%/

	1900.	1910.
Császta	4,91	2,00
Hegyhátmaróc	21,88	25,21
Kishertelend	5,26	6,00
Mágocs	7,79	7,42
Mekényes	7,62	7,52
Orfű	5,91	7,83
Palé	4,58	3,77
Ráckozár	3,83	4,80
Sásd	10,76	17,32
Szalatnak	12,12	9,30
Szászvár	9,62	7,53
Tékes	4,09	4,45
Komló	8,14	6,46
Hegyháti J.	10,42	10,64
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	11,82	13,25
Duna jobb partja	16,38	16,74
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	25,10	11,31

A mezőgazdasági munkások aránya a mezőgazdasági keresőkön belül /a 16. éven aluli és felüli keresők %-a./

	1900.	1910.
Császta	0,00	6,78
Hegyhátmaróc	36,44	9,70
Kishertelend	0,00	0,00
Mágocs	17,94	7,31
Mekényes	30,73	8,46
Orfű	38,75	3,70
Palé	0,00	6,67
Ráckozár	19,96	12,99
Sásd	5,83	10,56
Szalatnak	20,66	5,68
Szászvár	17,09	11,06
Tékes	22,73	14,83
Komló	2,40	1,40
Hegyháti J.	15,89	8,33
Baranya vm. /Pécs tjv.nélkül/	19,63	15,95
Duna jobb partja	24,57	21,42
Mo. összesen /Horvát-Szlavon- orsz. nélkül/	28,19	26,56

Vizsgálatok a népességfejlődés üteméről és színvonaláról

A népességfejlődés üteméről és színvonaláról tett megállapításainkhoz a Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötete szolgáltatotta az adatbázist. A feldolgozás alapját képezték a vizsgált időszakban tartott öt népszámlálás községsoros adatai. Ezek az adatok azonban - a népszámlálás kérdőíveinek tanúsága szerint - csak a jelenlevő polgári népességről vettek fel, a forrás nem foglalja magába a tartósan vagy ideiglenesen távollevőket.

Az adatokat azonban így is jól használhatónak tartjuk, mert feltétlenül jeleznek népességi arányokat és alkalmasak arra, hogy segítségükkel a községcsoportok népességfejlődésének színvonalára és ütemére következtessünk és fejlődési tendenciákat írjunk le.

Az adatfeldolgozásnál célszerűnek véltük a forrás sugalta időintervallumokat megtartani. Az általában tízéves időközök /ide értve az 1869-1880 közti időszak 11 évét is/ biztosítják azt az optimális távolságot két felvételi időpont között, amely már nem annyira keskeny időszáv, hogy értelmezhetetlen adatokat eredményezzen, ugyanakkor nem is annyira széles időköz, amely egybemosná az egyes jelenségek érvényességi körét. Fontosnak tartottuk továbbá az évtizedes közöket megtartani azért is, mert így nem számított, hanem az eredeti statisztikai felvételen alapuló adatokkal végezhattünk számításokat.

A vizsgálat tárgyát képező Hegyháti járáshoz mint ismeretes 73 község tartozott. A vizsgált időszakokban kisebb közigazgatási változások történtek, a községek száma azonban állandó. A települések közigazgatási tekintetben nem voltak egyformák. Gyakran egy helységnévtáron belül is eltérő a településjelleg megítélése. A helységnévtárak általában nem ha-

tározzák meg, milyen ismervek alapján nevezik a településeket kisközségnek, falunak, mezővárosnak, rendezett tanácsú városnak. Orlicsek József írja "A községek csoportjába a nem kiváltságos mezővárosok és az önálló községek tartoztak." A települések jellege az alábbi helységnévtárak alapján.

1863	1877	1888	1900	1907
70 falu	69 kisközség	72 kisközség	72 kisközség	72 kisközség
3 mezőváros	4 mezőváros	1 mezőváros	1 nagyközség	1 nagyközség

A településen koncentráálódtak bizonyos egyházigazgatási, közigazgatási, gazdasági funkciók. Az adatokból olyan következtetést kell levonnunk, hogy a központi funkciók nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az adott települést mezővárosként vagy nagyközségként tartották számon. A következő táblázatban megneveztük a kiemelt településeket, és a zárójelben megadott év népszámlálásának népességi adatával szemléltetjük azt a sokrétűséget, amely alapján egy-egy települést kiemelten kezelhetnek a helységnévtárak összeállítói.

év település	1863 /1869/	1877 /1880/	1888 /1890/	1900 /1900/	1907 /1910/
Mágocs	3436	3620	3711	3610	3618
Ráckozár	1361	1416	-	-	-
Gödre	829	980	-	-	-
Nagyhajmás	-	1092	-	-	-

Orlicsek József: A magyarországi helységnévtárak összefoglalásának kezdeti próbálkozásai és az első hivatalos /1873.évi/ helységnévtár.

Demográfia 1961/3. 355.p.

A népességszámok esetében a külterületek és a községek lakosságszámának összefüggéseiről külön is kell beszélnünk. Feltételezzük, hogy a külterületek /puszták, majorok, gyárok, bánya- és egyéb telepek/ lakossága azzal a községgel számlálattatott, amelyikhez a külterületi lakotthely tartozott. A helységnévtárak ugyanis feltüntetik a külterületeket külön is, de a hovatarozásukon kívül más adatot nem közölnek. Az együttes számbavétel vagy az adatok összevonását igazolja az a tény is, hogy az évtizedközi helységnévtárak népességi adatai az előző népszámlálás adatával mutatnak teljes egyezést. Az utolsó népszámlálási kötetek már közölnek népességi adatokat néhány külterületről, azonban a külterületek megválasztása a helységnévtárak alapján tekintve teljesen esetleges.

A népességfejlődéssel kapcsolatos vizsgálataink alapadatai tehát homogének és kontinuusak, így a községeket egyetlen ismérv, nevezetesen a lakosság száma szerint soroltuk különböző csoportokba. A csoporthatárokat úgy állapítottuk meg, hogy legyen módunk a jelenségek részletesebb megfigyelésére is. Célszerűnek látszott az elaprózottság elkerülése végett közös csoportba foglalni a 0-200 lakosságszámú községeket, illetve az 1000-nél több lakossal rendelkező községeknél hasonló okok miatt alakítottunk ki csupán két csoportot.

A numerikus eredmények elemzését az alkalmazott változók sorrendjében végezzük el. Így áttekinthetjük, milyen összefüggés írható le a lakosságnagyságcsoportok és a községek száma között és megválaszoljuk a kiindulásnál felvetett kérdést, hogy milyen ütemű és színvonalú fejlődés tapasztalható a Hegyháti járás községeinek népességszámában.

A vizsgálat kiindulópontját képező 1869-es év adatainál szembevetendő, hogy 700-800-as lélekszámú község mindössze kettő található a járásban, 900-1000-s lélekszámú község nincs is, 1500 feletti lakosságszámmal is csak egy község rendelkezik,

hogy a Hegyháti járáshoz tartozó községeknek majdnem fele /45,20 %/ a 0-400 lakosságszámú községeket jelenti. A járás összlakosságához viszonyítva az aprófalvas településeken lakók számát, azonban megállapítható, hogy az összlakosságnak csak 21,7 %-a él ilyen típusú településeken. Az összlakosságnak további 31,9 %-a található az 1000-nél több lakostól lakott községekben. 1880-ra kisebb átrendeződés történt a községek számában. A 0-400 lakosú és 1000-nél nagyobb népességű falvak száma is emelkedett.

Aprófalvas településen él a lakosság 22,2 %-a, a nagy településeket /1000 és annál több lakosú helyek/ 25,8 % lakja. 1890-re a járás összlakosságának 17,1 %-a lakta az aprófalvakat, amelyeknek száma ismét növekedett. Az 1000-nél több lakost számláló községeket lakja 36,8 %.

Az eddigi részletes adatok jelzik azt az irányt, amely az aprófalvas népességszám folyamatos csökkenésével, illetve a nagytelepülések számának és népességszámának emelkedésével írható le.

A fejlődés üteme szinte mindvégig kiemelkedőnek mondható a 700-800 és az 1000 lélekszám feletti kategóriáknál. Gyors ütemű fejlődés tapasztalható a 200-300, illetve 400-500 lakosú falvaknál. A jó ütemben fejlődökhöz mindig más községcsoportok tartoznak. Az adatokból kiderül, hogy ez a tendencia az előre lépés-visszafejlődés dialektikus érvényesülésével alakul ki, azaz az előző évtized adatához viszonyítva folyamatos emelkedés vagy folyamatos csökkenés nem tapasztalható.

A népességfejlődés színvonalában a nagyobb egyenetlenségek mellett találunk folyamatosan emelkedő és csökkenő kategóriákat. Így szembeötlő, hogy 1869-hez viszonyítva folyamatosan emelkedik az 1000-nél több lakost számláló községek népessége. Ez a jelenség a községek számának emelkedésére lenne magyarázható a forrás ismeretében.

A népességfejlődés kapcsán feltűnő, hogy 1880-ban mintegy másfélszeres növekedés tapasztalható a 0-200 és a 700-800 lakosú községek népességszámánál. A forrás a jelenséget azzal engedi magyarázni, hogy három község népességszáma az 1869-től eltelt időben olvad 200 alá. A másik kategóriánál tapasztalt növekedés az egész korszakban végigkísérhető; a fejlődés színvonala magas, üteme gyors, 1900-ig folyamatosan újabb és újabb községek népességszáma érte el és lépte át a 700-as határt. Az ide sorolható községek számában ugrásszerű emelkedés tapasztalható az 1880-1890 közti évtizedben és rohamos csökkenés 1900-1910 között. Az évtizedközi hirtelen emelkedésre a forrás a következő magyarázatot kínálja: két község stagnál, a megelőző és az azt követő időszakban egyaránt a 700-as kategóriába sorolható. További két községnél a későbbi számlálási időpontban is ugyanilyen népességszámot találunk. Két községben csökken a lakosság száma. Legszembeötlőbb és később részletesebb elemzést igényel Sásd példája. Sásd lakosságszáma úgy éri el 1890-re az említett népességekategóriát, hogy a lakosságszám egy évtized alatt majdnem másfélszeresére nő. Az 1910-es visszaesés abban találja magyarázatát, hogy az említett népességszámok jóval átnőnek a 800-as felső határon és újabb községek nem érik el ezt a színvonalat.

Az 1500 lakosnál többet számláló községeknél meg kell vizsgálnunk az 1900-1910 közti évtized történéseit. Ekkorra ugyanis Mágocs és Szászvár mellett további három község - Csikóstöttös, Kaposszekcső és Komló - népessége is meghaladja az 1500 főt. Csikóstöttös és Kaposszekcső egyenletesen felfeléívelő népességszám-emelkedés eredményeként válik 1500-nál több lakosúvá, míg Komló példája a szénbányászat fejlesztő hatásával hozható összefüggésbe.

A népességszám emelkedésének vizsgálata mellett kiszámítottuk az évi növekedés rátáját. Az évi növekedés mind az öt

időpontot alapul véve jobbra 1 % alatt maradt. Az 1 % fölötti értékek a korábban rendkívül alacsony népességfejlődést mutató községeknél jellemzőek, illetve olyan községeknél, ahol egyébként is jelentős a népességszám. /jellemző példaként említjük Karácsonfa népességszámait, 137, 120, 109, 145 és évi növekedési rátáit 1,20;0;-0,96 2,89. Az 1910 közti évtized 2,89 %-os évi növekedése csak egy önmagában véve nagy ugrást jelent; objektíve azonban a község népességszáma a látszólag nagy ingadozás ellenére sem lépi át a korábbi elemzésnél egyesével jelölt népességkategória határait/. Kiugróan magas az évi növekedési ráta Komlón. Komló lakossága 1890-től 1900-ig évente 8,75 %-kal, 1900-1910 között 4,32 %-kal emelkedett. A növekedési ráta is rámutat arra a nagymértékű fejlődésre, amelyet a népességszámok is tükröznek. Komló esetében sikerült összehasonlítani az évi növekedési rátát és a természetes szaporodás adatait. /Egyes községek esetében a népmozgalmi adatokat tartalmazó KSH-kiadvány nem különíti el az anyakönyvezés és a népmozgalmi esemény tényleges helyét, így előfordul, hogy egyes községek "természetes szaporodása" sokszorosan meghaladja az évi növekedést./

	év									
növe-	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1898	1900
kedés										
évi növe-										
kedés	37	41	41	48	52	57	62	67	73	80
természe-										
tes sza-										
porodás	3	9	-12	27	36	37	51	30	80	66
migráció	34	32		21	16	20	11	37	-7	14

év	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
növekedés										
évi növe- kedés	42	45	46	49	50	53	55	58	59	64
természe- tes sza- porodás	11	13	19	18	23	23	12	28	19	28
migráció	31	32	27	31	27	30	43	30	40	36

Komló példáján láthatjuk, hogy a település természetes szaporodása nem indokolná a kiemelkedő magas évi növekedési rátát, illetve a népességszám jelentős emelkedését. 1901-től a migrációs népességyarapodás magasabb, mint a természetes szaporodás. A járás települései közül Sásd példája is tanulságos lehetne, azonban Sásdon több felekezetnek volt anyaegyháza, ezért nem különíthetők el a sásdi népmozgalom jelenségei a környező községekéitől.

Amikor a részletes elemzésre kiválasztott 13 községet vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a jelenlevő polgári népesség száma szerint bevontuk a vizsgálatokba azokat a településeket, amelyek a legalacsonyabb, illetve legnagyobb népességgel rendelkeznek, valamint a közbülső népességi kategóriákat is figyelembe vettük.

Az egyes községeknél párhuzamosan elemeztük a népességfejlődés ütemét és színvonalát.

Császta lakosság száma meghaladja az 500 főt. Egy időpontban 1890-ben vettek számba 616 lakost, majd fokozatosan csökkent a népességszám. A népességszám fokozatos ingadozások után

1910-re az 1869-es érték alá csökkent. A népességfejlődés azonos értékeihez viszonyítva. Ha azonban az 501-600 fős népességcsoportot tekintjük azt látjuk, hogy 1900-ban Császa mindkét tekintetben kiemelkedőnek minősül. Egy évtizeddel későbbi átlagszámai viszont jelentősen alatta maradtak a népességcsoport átlagértékeinek. Az évi növekedési ráta - az eddig elmondottakból következően - negatív értéket vesz fel, növekedés 1890-ig következett be. A munkaképes korú népesség az össznépességén belül 1900-ban kissé magasabb, mint 1910-ben, de mindkét időpontban 60 %-ot megközelítő értékű. A keresők aránya 35, illetve 40 %.

Hegyhátmáróc lakosság száma az ingadozások következtében többször kerül más népességcsoportba. Jobbára a 400-500 lakosú települések csoportjába sorolható, 1880-ban azonban csak 380 a lakosság száma, míg 1910-ig az egyenletes emelkedés következtében 501-re emelkedett. A két szélső vizsgálati időpont között nagyobb lett a lakosság szám. A népességfejlődés üteme egyenletesen gyorsul, színvonala 1890-ben a legmagasabb. Az évi növekedési ráta csak 1880-ig vesz fel negatív értéket, majd a későbbi évtizedekben mindig pozitív. A legmagasabb értéket 1890-ig veszi fel az évi növekedési ráta, amennyiben a lakosság szám átlag 1,84 %-kal emelkedett évenként. Ehhez képest kissé emelkedett a lakosság szám 1900-ig és évente viszonylag átlagos növekedés eredményeként alakult ki az 501 fős lakosság szám egy évtizeddel később. Az összlakosságon belül mindkét időpontban /1900-ban és 1910-ben/ 54 %-os a munkaképes korú népesség aránya az összlakosságon belül. Mindkét időpontban 36 % a keresők aránya a munkaképes korúakon belül. A viszonyszámok mellett figyelmeztetnünk kell arra, hogy a viszonyítás alapját képező összlakosság száma emelkedett, ezért abszolút számban tehát munkaképes korú és több kereső volt a településen.

Kishertelend lakosság száma rendkívül alacsony. Ennek ellenére

ugyanaz a tendencia érvényesül, mint a nagyobb népességszámú településeken, nevezetesen az, hogy 1880-ra csökkent a lakosságszám, majd 1890-re ugrásszerűen megemelkedett.

A lakosságszám a két szélső időpont között emelkedett.

Legnagyobb népességszáma azonban 1900-ban volt.

A népességfejlődés üteme mérsékelte, de meghaladja a 0-200 lakosú népességcsoport népességfejlődési ütemét. A népességfejlődés színvonala mindig alacsonyabb lesz, viszonyszáma meghaladja a népességcsoport viszonyszámát, tendenciája ellentétes a csoportéval.

Az évi növekedési ráta értékben és előjelben is változó.

Negatív növekedés következik be 1880-ig illetve 1900-1910 között. Kiemelkedő értéket vesz fel 1890-ig a növekedés rátája, 1900-ig kevésbé magas, de pozitív értékű a növekedési ráta.

Munkaképes korú az össznépesség 59 illetve 51 %-a. A munkaképes korú népességnek nemcsak aránya, hanem a száma is csökkent. Feltűnő viszont, hogy a keresők aránya emelkedett a munkaképesek között.

Komló lakosságszámát évtizedenként kell szemügyre vennünk.

Hegyhátmárc és Sásd lakosságszámával egyezik Komló lakosságszáma 1869-ben és 1880-ban. Ugyancsak csökkent a lakosságszám 1880-ig. Később rendkívül gyorsan emelkedett ez a szám 988-ra és 1509-re. Ez a viharos emelkedés a bányászat megindulásával és fellendülésével kapcsolatos. Komló népességszámának emelkedésével 1900-ra egyike lett a két 900-1000 lakosú településnek, majd 1910-re az öt olyan településnek, amely 1500 feletti népességgel bír. Az évi növekedési ráta pozitív, ingadozó értékű, de 1900-ra és 1910-re már magas.

Komlón 56 illetve 54 % a munkaképes korúak aránya az összes lakosságon belül, amely nagy szám az összes lakosság számát ismerve. A keresők aránya csökkent, amely a számbeli azonosságot jelenti.

Mágocs mezőváros összlakossága mindvégig meghaladja a 3000 főt,

egyben a Hegyháti járás legnépesebb településeként tartjuk számon. A lakosság lélekszáma ebben az időszakban 1890-ben éri el csúcspontját, meg kell jegyezzük azonban, hogy 1910-re mintegy 200 lakossal többen lakják a települést, mint 1869-ben. A népességfejlődés üteme stagnált, színvonalát kisebb visszaesések ellenére is közepesnek értékeljük. Az 1500-nál több lakost számláló települések csoportját tekintve Mágocs viszonyszáma alacsonyabb, mint a csoport átlagszáma. A jelenség, hogy tudniillik Mágocs népességfejlődésének üteme és színvonala nem éri el a csoportátlagot, abban leli magyarázatát, hogy a relative nagyobb népességszám miatt Mágocs lakossága nem gyarapszik olyan nagy mértékben, mint a viszonylag kisebb települések lélekszáma. Az eddigiekben elmondottaknak felelnek meg az évi növekedési ráták. Mágocson 1900-ig volt tapasztalható negatív növekedés, egyebekben mindig pozitív, de a 0,50 %-ot meg nem haladó értékű a növekedési átlagszám. Az összlakosságon belül a munkaképes korúak az 50 %-ot meghaladó mértékben találhatók, ez az átlagszám a járás községeinek legtöbbszörénél is 50 %-ot meghaladó értékű. A keresők aránya az első vizsgálati időpontban /1900/ mintegy átfedést mutat a munkaképes korúak arányszámával. Az összlakosságon belül 41 %-ra csökken a keresők aránya 1910-ig, ami - tudva az összlakosság abszolút számban nagyobb voltáról jelentős csökkenést mutat.

Mekényes népességszáma is 1890-ben a legnagyobb, bár a két szélső vizsgálati időpont között emelkedett a lakosságszám. Mekényes mindvégig az 1000-1500 lakosú településeket magába foglaló csoportba tartozik. A népességfejlődés üteme fokozatosan gyorsuló, a fejlődés színvonala ingadozó, átlagszáma nagy pontossággal megközelíti a csoport átlagértékeit, sőt 1910-ben meghaladja. Az utóbbi eltérés azonban azzal magyarázható, hogy csökkent az 1000-1500 lakosú települések száma és így a számítás alapját képező népesség is kevesebb lett. Ha csak az évi növekedés átlagszámait tekintenénk, meglehetősen nagy ingadozásoktól terhelt fejlődést regisztrálhatnánk.

Figyelemre méltó a lakosság évi átlag 1,19 %-os fejlődése 1880-90 között, majd az ezt követő évtized negatív átlagszáma is az utolsó évtized csekély növekedése tapasztalható. A lakosságnak majdnem 60 %-a munkaképes korú, ugyanakkor kereső 49 és 47 %.

Orfű nagy területén mindvégig rendkívül alacsony a népességszám, a község a 201-300 lakost számláló települések csoportjába tartozik. Az alacsony lakosságszám a község nagyrészt erdős határa miatt alakulhatott ki. A két szélső vizsgálati időpont között csökkent a lakosság száma. A népességfejlődés üteme lassú, színvonala alacsony. Az évi növekedési ráta viszony száma 1890. kivételével negatív, az alacsony népességszám miatt a változó nagy viszony számmal fejezhető ki. A lakosságnak itt is mintegy 60 %-a munkaképes korú. Keresőként vette számba a statisztikai adatfelmérés az összlakosság 34 illetve 47 %-át, amely viszonylag alacsony érték.

Palé lakosságszáma - Kishertelendhez hasonlóan - az első népességszám a sorolható. A kis lakosságszámú Palé népessége - önmagához viszonyítva - jelentősen megnövekedett az első és utolsó vizsgálati időpont között. A népességfejlődés üteme és színvonala mindvégig magas, esetenként meghaladja a csoport átlagát. Az évi növekedési ráta átlagszámait az alacsony népességszám miatt a tendenciák érzékeltetésére alkalmasak. Munkaképes korú az összlakosság 58 illetve 56 %-a. Palén a keresők átlagértéke 60 %, amely tehát magasabb, mint az összlakosság átlaga. Egy évtizeddel később a Palén számba vett keresők csak az összlakosság 36 %-t alkotják.

Ráckozár mindvégig az 1000-1500 lakosú települések közé tartozik, tehát a nagy népességszámú községek, mezővárosok egyike. A vizsgált időszak két szélső időpontja között a lakosság csökkent. A népességfejlődés ingadozó ütemű, színvonala az 1900-as

töréstől eltekintve egyenletes. Az évi növekedési ráta az 1900-as negatív értéktől eltekintve pozitív és egyenletesen alacsony. A munkaképes lakosság aránya emelkedett, amely az összlakosság emelkedésével együtt a munkaképesek abszolút számában nem jelent nagy változást. A keresők aránya visszaesett, amely az eddigiekben elmondottakból következően a keresők számának csökkenését jelenti.

Sásd mindvégig a járás központja volt. Az első két vizsgálati időpontban a 400-500 lakosú települések között található. Lakosságszáma egyenletesen emelkedett, a két szélső érték között 2,5-szeres a különbség. A népességfejlődés üteme gyors, színvonala magas. Az évi növekedési ráta a magas átlagértékek miatt csak a tendenciák érzékeltetésére használható. Megjegyezzük, hogy Sásd adatai mellett Komló hasonló értékei a második legnagyobbak. Feltételezhető, hogy Sásd lakosságszámának megsokszorozódásában nem annyira a közigazgatási központi funkciója, mint inkább az ipari munkaalkalmak és a vasút telepítő jellege játszott nagy szerepet. Az utolsó két vizsgálati időpontban 60 % a munkaképes korúak aránya, amely a megegyező viszonyszámok ellenére a munkaképesek számbeli növekedését jelenti. Keresőként vették számba az összlakosság 47 illetve 46 %-át, amely természetesen a keresők számának emelkedését jelentette.

Szalatnak lakosságszáma is egyenletesen emelkedett és ebben a tekintetben kivételnek számít az ingadozó lélekszámú települések között. A két szélső vizsgálati időpont között tekintélyes emelkedés mutatkozott. A népességfejlődés üteme egyenletesen gyorsuló, színvonala nem mentes a visszaesésektől, de egyenletesen jónak minősíthető. Az évi növekedési ráta mindvégig pozitív, 1880 és 1890 között a legmagasabb. A viszonyszámok jelezte csökkenés ellenére emelkedett a munkaképes korúak száma. A ténylegesen keresők aránya 52-ről 39 %-ra csökkent. A keresők számának csökkenése következett be.

Szászvár lakosság száma egyenletesen emelkedett, nagyobb ugrás 1890-ig következett be a lakosság számban. A népességfejlődés üteme gyorsuló, színvonala ingadozó. Az évi növekedési ráta ingadozó az értékeket és az előjeleket, egyaránt tekintetbe véve. Feltűnő még hogy 1890-ig rendkívül magas, évi 3,68 %-os volt a növekedés átlaga. A lakosságnak megközelítően 60 %-a volt munkaképes korú. A keresők aránya alacsony, bár részarányuk emelkedett 1910-ig.

Tékes lakosság száma 1890-ig egyenletesen emelkedett, majd fokozatosan csökkent, de a két szélső vizsgálati időpont között emelkedés regisztrálható. A népességfejlődés üteme 1890-ig emelkedett, majd csökkent. A fejlődés színvonala ingadozó, legálacsonyabb színvonalú 1900-ig. Az évi növekedési ráta negatív értékeket vesz fel a két utolsó időpontban. A munkaképes korú népesség aránya itt is 60 % körül mozog. A keresők részaránya és abszolút számban kifejezhető értéke is csökkent.

A jelenlévő polgári népesség

1869 1880 1890 1900 1910

végén

Császsza	578	524	616	573	535
Hegyhátmaróc	471	380	456	467	501
Kishertelend	98	92	107	110	106
Komló	421	417	427	988	1509
Mágocs	3436	3620	3711	3610	3618
Mekényes	1133	1105	1244	1223	1230
Orfű	246	242	296	289	243
Palé	171	197	198	189	206
Ráckozár	1361	1416	1447	1265	1305
Sásd	463	491	705	814	1137
Szalatnak	653	660	764	823	839
Szászvár	1141	1104	1569	1699	1796
Tékes	542	573	692	652	642

Hegyháti J. 40.394 40.859 44.480 44.928 46.837

Baranya vm. 261 643 264 712 228 218 290 519 302 423

/Pécs tjv.nélkül/

A népességfejlődés üteme /%/

	1880	1890	1900	1910
Császsza	90,7	106,7	99,1	92,6
Hegyhátmáróc	80,7	96,8	99,1	106,4
Kishertelend	93,9	109,2	112,2	108,2
Komló	99,0	101,4	234,7	358,4
Mágocs	105,4	108,0	105,0	105,3
Mekényes	97,5	109,8	107,9	108,6
Orfű	98,4	120,3	117,5	98,8
Palé	115,2	115,8	110,5	120,5
Ráckozár	104,0	106,3	92,9	95,8
Sásd	106,0	152,0	175,8	245,6
Szalatnak	101,1	117,0	126,0	128,5
Szászvár	96,8	137,5	148,9	157,4
Tékes	105,7	127,7	120,3	118,5
Hegyháti J.	101,2	110,1	111,0	116,0
Baranya vm.	101,2	110,2	111,0	115,6
/Pécs tjv.nélkül/				

A népességfejlődés színvonala /%/

	1880	1890	1900	1910
Császsza	90,7	117,6	93,0	93,0
Hegyhátmárc	80,7	120,0	102,4	107,3
Kishertelend	93,9	116,3	102,8	96,4
Komló	99,0	102,4	231,4	152,7
Mágocs	105,4	102,5	97,3	105,3
Mekényes	97,5	112,6	98,3	100,6
Orfű	98,4	122,3	97,6	84,1
Palé	115,2	100,5	95,5	109,0
Ráckozár	104,0	102,2	87,4	103,2
Sásd	106,0	143,6	115,5	139,7
Szalatnak	101,1	115,8	107,7	101,9
Szászvár	96,8	142,1	108,3	105,7
Tékes	105,7	120,8	94,2	98,5
Hegyháti J.	101,2	108,9	100,8	104,5
Baranya vm.	101,2	108,9	100,8	104,1
/Pécs tjv.nélkül/				

Az évi növekedési ráta /%/

	1880	1890	1900	1910
Császta	- 0,88	1,63	- 0,72	- 0,68
Hegyhátmaróc	- 1,93	1,84	0,24	0,70
Kishertelend	0,57	1,52	0,28	- 0,37
Komló	- 0,08	0,23	8,75	4,32
Mágocs	0,47	0,24	0,27	0,12
Mekényes	- 0,23	1,19	0,17	0,05
Orfű	- 0,15	2,03	- 0,24	- 1,72
Palé	1,29	0,05	- 0,46	0,86
Ráckozár	0,36	0,22	- 1,34	0,31
Sásd	0,54	3,68	1,45	3,40
Szalatnak	0,09	1,47	0,75	0,19
Szászvár	- 0,30	3,58	0,80	0,56
Tékes	0,51	1,90	- 0,59	- 0,15
Hegyháti J.	0,10	0,85	0,10	0,32
Baranya vm.	0,10	0,85	0,08	0,40
/Pécs tjv.nélkül/				

A munkaképes korúak az össznépesség százalékában. 1900, 1910.

	1900	1910
Császta	59	58
Hegyhátmaróc	55	54
Kishertelend	59	51
Komló	56	54
Mágocs	57	55
Mekényes	59	60
Orfű	60	58
Palé	58	56
Ráckozár	56	56
Sásd	61	60
Szalatnak	56	54
Szászvár	59	57
Tékes	58	56
Hegyháti J.	49	47
Baranya vm.	51	50
/Pécs tjv.nélkül/		
Duna jobb partja	57	55
Mo. összesen	57	56
/Horvát-Szlavonorsz. nélkül/		

A keresők az össznépesség százalékában. 1900, 1910.

	1900	1910
Császta	35	40
Hegyhátmaróc	36	36
Kishertelend	41	55
Komló	44	38
Mágocs	51	43
Mekényes	49	47
Orfű	34	47
Palé	60	36
Ráckozár	50	44
Sásd	47	46
Szalatnak	52	39
Szászvár	39	41
Tékes	54	38
Hegyháti J.	47	44
Baranya vm.	51	45
/Pécs tjv.nélkül/		
Duna jobb partja	46	42
Mo. összesen	45	42
/Horvát-Szlavonorsz. nélkül/		

A települések általános gazdasági és társadalmi viszonyai 1869-1910.

Az előző fejezetekben egy-egy meghatározott elemzési szempontot választva irtuk le a települések gazdálkodásának természeti, társadalmi és gazdasági feltételeit. Az alábbi fejezet további források bevonásával ad immár összefoglaló képet a 13 település gazdasági és társadalmi viszonyairól.

Hegyhátmarócon a három statisztikai adatfelvételi időpontban folyamatosan csökkent az össterület. A község ezzel a kiterjedéssel a közepes területű településekhez sorolható. A mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása következett be 1909-ig. A területi adatokból egyértelműen következtethetünk erre. Az egy gazdálkodási egységre jutó mezőgazdasági terület csökkent, ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a gazdálkodás feltételei között számon tartott terület nagyság Hegyhátmarócon kedvezőnek minősíthető. Ami a gazdálkodás jogi kereteit illeti azt látjuk, hogy jobbára haszonbérben művelték a gazdaságok területének nagyobb részét, a gazdaságok területének nem egészen 50 %-a a tulajdon. Állattartás vonatkozásában az abszolút számokat tekintve valamennyi tartott fajtánál emelkedés mutatható ki. A sertések és juhok száma megkétszereződött, a szarvasmarha alcsoportjainál a tenyészkategóriák feltűnően népesek. Hegyhátmaróc állattartása is kiterjedtnek és tenyészjellegűnek mondható.

A község lakosságát a munkaerő jellegének szempontjából vizsgálva kitűnik, hogy a mezőgazdasági és ipari keresők viszony-számainak alakulása a járási illetve megyei tendenciával ellentétes, azaz emelkedett a község összlakosságán belül a mezőgazdaságból élők aránya, tehát a lakosság nagyobb részét foglalkoztató mezőgazdaságon belül az intenzív művelés előretörése jelentette a község fennmaradását. Megjegyezzük, hogy Hegyhátmaróc egyike azoknak a településeknek, ahol az iparból élők aránya jóval meghaladja a járási és a megyei átlagot 1900-ban és 1910-ben is.

A lakosság korcsoportonkénti abszolút száma a 6 évnél fiatalabbak csoportját leszámítva emelkedett. A lakosságszám 23 %-át éri el a 6-14 évesek, a későbbi potenciális munkaképes korúak aránya.

A közigazgatásban elfoglalt helyzete szerint Hegyhátmaróc mindvégig kisközség. Külterülete Maróc-pusztá. A község mindenféle közigazgatási, közlekedési és postai valamint felekezeti szempontból is a szomszédos nagyobb településekhez kapcsolódik.

Császtá gazdaságainak összes földterülete kis mértékben emelkedett. A művelési ágak kapcsán már említettük, hogy az erdők kiterjedése a szántókéval majdnem megegyezik. Lényeges tehát a lakosság foglalkoztatásában az erdőművelés és a fára, mint alapanyagra épülő házi és kiegészítő ipari tevékenység.

Egyedül ebben a községben csökkent a birtokosok száma, tehát nem elaprózódás, hanem a birtokok összevonása következett be. Így az egy birtokosra jutó terület is nagyobb, mint az 1896-os hasonló adat. A gazdaságok területének 79 %-a a tulajdonos kezelésében található. Az állattartás itt is emelkedő tendenciát mutat, különösen sok a sertés és a tenyésztésre szánt szarvasmarha.

A lakosság foglalkozás szerinti megoszlásából látható, hogy Császtán a mezőgazdaságból élők után a bányászati keresők és eltartottak a legnépesebb kategória. A lakosságszám csökkenésével párhuzamosan emelkedett a mezőgazdaságból élők aránya. A mezőgazdaság fellendülésével magyarázható a napszámosok számának emelkedése.

A népesség korcsoportonkénti megoszlása nem alakult kedvezően. Az egyes korcsoportok emelkedése és csökkenése révén úgy alakult a népesség korstruktúrája, hogy emelkedett a 40 éven felüliek és csökkent a 40 éven aluliak száma, eltolódás következett be az idősebb korcsoportok javára.

Közigazgatási besorolását tekintve Császa mindvégig kisközség. Egyházi, igazgatási és közlekedési szempontból egyaránt Szászvárhoz tartozott.

Kishertelend rendkívül érdekes a feltűnően kicsi területe miatt. Összterülete a korszakban csökken, intenzív művelés alá vett területe is kevesebb lett 1910-ig. A táblázatból is látható, hogy rendkívül kevés az egy lakosra és egy mezőgazdasági keresőre jutó átlagterület. Kissé emelkedett valamennyi fajtaán belül a tartott állatok száma.

A területi adatok mellé kívánczik a lakosságszámról kialakított kép is. Kishertelenden folyamatosan emelkedett a lakosságszám és a népsűrűség is. A lakosság a mezőgazdasággal foglalkozik és abból él, az arányokat és abszolút számokat tekintve egyre fokozódik a mezőgazdaságra utaltság 1910-ig.

A lakosság korcsoportonkénti alakulásánál szembetűnő mennyire csökkent a munkaképes korúak aránya. Említést érdemel ugyanakkor, hogy 1910-ben emelkedett a keresők aránya. Vélhetőleg a 6-14 éves korúak közül is már többen keresőknek számítottak. Kishertelend lakosságának korstruktúrája is öregező: kissé emelkedett a 40 éven felüliek és nagyban csökkent a 40 éven aluliak száma.

A település mindvégig kisközség ami a közigazgatási jogállását illeti, igazgatási, egyházi, közlekedési és postai ügyekben Magyarorszáék vonzáskörzetéhez tartozik.

Komlón csökkent a gazdaságok összes földterülete 1895-ig, majd 1909-ig kissé emelkedett. A mezőgazdasági statisztikai felvételi időpontok közül a két utóbbinál /1895 és 1909/ az intenzíven művelt terület részesedése nem éri el az összterület 50 %-át. Az intenzív művelés alacsony részesedése valószínűleg azért alakul ki, mert nagy erdőterületek is vannak

Komló határában illetve az összlakossághoz viszonyítva kevesen élnek mezőgazdaságból. Komló 19. század végi történetének tanulmányozásához azonban csak részben adnak segítséget a mezőgazdasági statisztikák.

Az észak-mecseki bányavidéken meginduló kőszénfeltárások és ezek nyomán a bányaművelés beindulása rendkívül sokirányú változás elindítója volt Komlón. A jelenlevő polgári népesség adataiból látható az évtizedenkénti ugrásszerű növekedés. Az évi növekedés részletes elemzése azonban rávilágít egyfelől arra a tényre, hogy Komló évente jelentős számú lakost vonzott, másfelől, hogy a természetes szaporodás is a születések számának emelkedése irányába hatott. Komlón a bányászat felfutásával fordítottan arányos a mezőgazdaságból és iparból élők arányának változása is, amennyiben jelentősen csökkent a mezőgazdaságból és kissé emelkedett az iparból élők aránya. Más foglalkozási kategóriák közül 1900-ban a közlekedésben foglalkoztatottak és ezek eltartottjai, valamint a házi cselédek találhatók a többi településhez viszonyítva nagyobb számban. A foglalkozási csoportokon belül jelentős emelkedés tapasztalható az olyan polgári foglalkozásokon belül, mint a kereskedelem és a közlekedés és emelkedett a házi cselédek száma is.

A lakosság korcsoportonkénti megoszlását jellemzi, hogy az 1900-as adatfelvételt alapnak tekintve valamennyi korcsoporton belül jelentős emelkedés mutatkozott. Emelkedett ugyan a 60 éven felüliek száma is, de Komló lakosságának korstruktúrája fiatalodó: a 40 éven aluliak korcsoportjai gyorsabban emelkednek, mint a 40 éven felüliek korcsoportjai.

A közigazgatásban elfoglalt helyzete szerint Komló mindvégig kisközség. Közigazgatási helyzetén szinte semmit nem változtat a bányászat területén bekövetkezett fellendülés. Igazgatási és anyakönyvezési ügyekben Mánfához tartozott, egyházi igazgatási központtá sem vált.

Közlekedési és postai vonatkozásban azonban fellendülés tapasztalható, már az 1898-as helységnévtár is feltünteti a távirdaállomással rendelkező vasútállomást, a postatakarékpénztárat és a postamester által kezelt postahivatalt.

Mágocsról mindenképp előtte azt kell megjegyeznünk, hogy különleges jogállással rendelkezett: mezőváros illetve a későbbi szóhasználatnál nagyközség. A legnagyobb határú település és a legnépesebb is a járásban. A gazdaságok összes földterületének változása 1895-ig nagymértékű, olyannyira, hogy a jelentős csökkenés valószínűleg adatfelvételi hiányossággal magyarázható. Mágocson 80 %-ot meghaladja az intenzíven művelt területek aránya. A tulajdonviszonyokról megemlíthető, hogy a gazdaságok területének 75 %-a tulajdon, a fennmaradó hányadot haszonbérleti kezelésben művelték. Az állattartás, úgy tűnik nem volt annyira kiterjedt, mint a növénytermesztés. Az állatszám emelkedett, a sertések száma csökkent.

A lakosság foglalkozási megoszlása lényegesen sokrétűbb, mint a többi, kisebb településen, az arányok megfelelnek a mezővárosi arányoknak. Sokan foglalkoztak kereskedelmi, közszolgálati tevékenységgel és a jelentős polgári réteg mellett sok házi cselédet is nyilvántartottak. Az említett foglalkozási ágakon belül számbeli növekedés következett be 1910-ig.

A lakosság korcsoportonkénti megoszlása alig változott. A részletes elemzéseken kívül figyelemre méltó, hogy a 40 éven aluliak száma csökkent, emelkedett ugyanakkor a 40 éven felülieké. Ezek a változások úgy következtek be, hogy a munkaképes korú lakosság mindkét korcsoportjában csökkent a létszám, ugyanakkor a munkaképes korúak aránya is kevesebb lett 1910-ig.

Mágocs jogállásának megfelel az az igazgatási, oktatási és közlekedési rendszer, amely a mezővárosban található. A helységnévtár több anyaegyházat tüntet fel Mágocson. A városban

1877-ben volt vasútállomás és posta. Az 1882-es helységnév-tár felsorolja mindazokat a társasköröket, amelyek működtek. Figyelemre méltó, hogy a városban folytatott összes mester-ségnek társasköre van.

Mekényesen a gazdaságok összes földterülete jelentősen csökkent 1895-ig, majd stagnált az utolsó két vizsgálati időpontban. Közel 3100 kat. holdas összes területével a járás legkiterjedtebb határu településeihez sorolható. A határ használat rendjénél már utaltunk arra, hogy a szántóföldek mellett az erdők is jelentősek. A gazdaságok összes területének 61 %-át művelték tulajdonként, a fennmaradó területet haszonbérbe adták. Mekényes állattartása, az állatlétszám alakulásából következtetve csak kissé lépett előre. Mindkét vizsgálati időpontban jellemző és kiterjedt a sertéstartás. Ez összefügg az erdőségek biztosította makkoltatással.

A lakosság foglalkozási megoszlásában feltűnően sok a mezőgazdaságból élő keresők és eltartottak száma és aránya. Nagyon kevesen foglalkoznak más ágazatokkal, 1910-ben kezdenek más foglalkozási ágak is élénkülni, közszolgálati alkalmazottak és kereskedők is nagyobb számban kerültek a felmérésben. A népesség foglalkozása tehát egy teljesen mezőgazdaságra orientált falut mutat, ahol nagyon kevés lehetőség van más foglalkozást űzni.

Az egyes korcsoportba tartozók száma kisebb-nagyobb ingadozást mutat. Majdnem változatlan a népességszám és a munkaképes korúak aránya. Az egyes korcsoportok átlagszámai azonban azt mutatják, hogy emelkedett a 40 éven felüliekhez tartozók száma, másfelől azonban kevesebben tartoztak a 40 éven aluliak korcsoportjaiba.

Mekényes közigazgatási helyzete szerint kisközség volt. Az ágostai hitvallású evangélikusok tartottak fönnyanyaegyházat Mekényesen. Közigazgatási, közlekedési és postai ügyeit azon-

ban közelebbi-távolabbi helyiségekben intézte a falu lakossága, csak postaügynökség létesült 1902-ben.

Orfű viszonyainak ismertetésénél a rendkívül alacsony népsűrűséget kell kiemelnünk. Orfű nagyhatárú település, jobbára erdős, hegyes térszínen terül el. A falu határa nem alkalmas nagyszámú népesség eltartására. Orfűn alig nyílt lehetőség a gazdálkodás intenzívvé tételére, a vizsgált települések között itt a legkisebb az intenzív művelési ágak terjedelme. A gazdaságok összes területének majdnem 100 %-a áll tulajdoni kezelés alatt. Orfűn 1895-től 1910-ig csökkent az állatlétszám. Különösen érzékeny számbeli csökkenés tapasztalható a szarvasmarha- és sertés-állományban.

A mezőgazdaság mostoha természeti adottságai ellenére is növekedett a gazdálkodással foglalkozók aránya. Orfűn kedvezőbb lett az iparban foglalkoztatottak aránya. Látjuk azonban, hogy a lakosság a helyi igényeket kielégítő ipari és mezőgazdasági tevékenységen kívül más foglalkozást lényegében nem is űzött.

A lakosság száma 1910-ig csökkent. Ez a csökkenés az egyes korcsoportokban mutatkozó csökkenés összegződéseként alakult ki. A lakosság korszerkezete öregedő, nagyban csökkent a 40 év alattiak és kissé emelkedett a 40 éven felüliek száma.

Orfű kisközségként szerepel a helységnévtárakban. Lakossága egyházi, igazgatási, közlekedési és postai ügyeit Abaligeten intézte.

Palé viszonyai sok szempontból nagyon hasonlítanak Kishertelend viszonyaihoz. A térképre pillantva azonnal feltűnik, hogy a község nagyon kishatárú és rendkívül nagy népsűrűséggel rendelkezik. A határ hasznosítása jobbára szántóföldi műveléssel történik. A kis összterület miatt megtévesztő az az

adat, hogy a határ közel 80 %-a intenzíven művelt területekből áll. Mindezek ellenére sem tudja azonban eltartani a falu lakosságát a föld, ezért Palé munkaerő-kibocsátása nagy. Az állatlétszám alakulása arra enged következtetni, hogy kedvezőek voltak az állattartás feltételei, emelkedett ugyanis a szarvasmarha- és sertés száma.

A statisztikából kitűnik, hogy Palén szinte csak mezőgazdasággal és iparral foglalkoztak az emberek. A mezőgazdaságból élők abszolút számadatai és arányai is meglehetősen magasak.

Palé lakosság száma emelkedett és ezzel, ha lehet még sűrűbben lakottá vált a falu. Az emelkedés az egyes korcsoportokon belüli emelkedés következtében jött létre. A lakosság korszerkezete 1910-ben ugyanúgy a fiatal korosztályokban mutat nagyobb létszámot, mint azt az 1900-as adatokból is láthatjuk.

Palé kisközségnek számított és 1888-ig Felsőmindszent és Sásd vonzáskörzetébe tartozott, majd 1898-tól anyakönyvi és közigazgatási ügyeit Baranyajenőn intézi.

Ráckozár igen kiterjedt határát zömmel szántóföldek és erdők alkotják. Az intenzív gazdálkodás területi arányai emelkedtek 1910-ig. A gazdaságok területének 65 %-a van tulajdoni kezelésben, 32 %-a haszonbéres. Az állatlétszámok az egyes fajtaiknál ingadozóak, emelkedtek illetve csökkentek. Említést érdemel, hogy a szarvasmarha-állomány emelkedett, a sertés-állomány nagyarányú csökkenést mutat.

Ráckozár lakossága mezőgazdasággal és iparral foglalkozott. A kereskedelem, a közszolgálat és a közlekedés foglalkoztatta a lakosság kisebb hányadát. Ezeknél a csoportoknál emelkedett a foglalkoztatottak száma. A gazdaságok területi adataiból és a foglalkozási statisztikákból azt a következtetést kell

levonnunk, hogy Ráckozár nagyobb határa és nagyobb népességszáma ellenére ugyanolyan mezőgazdasági település, mint a kisebb falvak.

Ráckozáron emelkedett a lakosság száma. Az egyes korcsoportokon belül kimutatható általános emelkedés csak a 6-14 éves korcsoportját nem érintette. A lakosság számának emelkedése a 40 éven felüliek korcsoportján belül jelentősebb, mint a 40 éven aluliaknál.

A helységnévtárak adatai szerint Ráckozár nagyközség volt. Ez a jogállása az egyházi igazgatásban elfoglalt központi helyi jellege miatt alakult ki. Az 1882-es helységnévtár már kisközségként jelöli a falut. A jogállásában bekövetkezett változás oka, hogy megszűnt több felekezet anyaegyháza lenni. További változások következnek be később is Ráckozáron. Így 1888-ban postával rendelkezik, de távirdája szerint Mágocs-hoz illetve Lengyelhez kapcsolódik.

Ráckozár a XX. század elején tehát nem rendelkezik központi helyi funkciókkal, a szó valóságos értelmében kisközség.

Sásd 1850-ben lett a Hegyháti járás székhelye és a vizsgált korszakban ez a közigazgatási minősége nem változott. A járás ügyeit azonban gyakran intézték Felsőmindszenten, mert a főszolgabírói hivatal nem rendelkezett megfelelő helyiségekkel. Központi fekvése miatt járási székhelyként szóba került Magyarország is. Sásd tényleges járási székhellyé válása azonban csak az 1850-es évek elején történt meg.

Sásd határa közepes kiterjedésű. A határ használat meglehetősen intenziválódott 1910-ig. A gazdaságok területéből csak 76 % a tulajdon, a fennmaradó hányad megoszlik a haszonélvezeti és haszonbéres területek között. A terület elaprózódása jelentős méreteket öltött, hiszen megkétszereződött a birtok-

ivek száma a gazdaságok számához képest. Emelkedett a lovak és sertések száma, a szarvasmarha-tartás visszaesett.

Sásd lakossága szinte valamennyi foglalkozási ágban képviselve van. A járási székhely jelleghez méltóan sok a közszolgálati alkalmazott. Számuk 1910-ig visszaesett. A többi "polgári" foglalkozási ágnak is nagyszámú foglalkoztatottja és eltartottja van. Erős korreláció mutatható ki a kereskedelem, közlekedés és közszolgálat alkalmazottainak nagy száma és a házi cselédek nagy száma között. A foglalkozási statisztikák adatai szerint Sásd lakosságának nem egészen 30 %-a él mezőgazdaságból. Ezzel az aránnyal párhuzamos az iparból élők aránya; 1910-ben azonban a lakosság nagyobb része él iparból, mint mezőgazdaságból. Sásd lakossága tehát sokkal polgárosultabb, mint bármely települése, a mezőgazdaságnak nincs annyira egyeduralkodó szerepe a többi foglalkozási ág között, mint a többi településen.

A népességszám még 1900 és 1910 között is jelentősen emelkedett, valamennyi korcsoportban bekövetkezett emelkedés eredményeként alakult ki az 1910-es lakosságszám. A lakosság korcsoportjai közül az arányokat tekintve jobban fejlődtek a 40 éven felüliek korcsoportjai, bár a 40 éven aluliaknál is jelentős emelkedés tapasztalható.

Sásd kisközségnek számított mindvégig. A helységnévtárak csak zárójelben jelzik, hogy járási székhely. Központi hely jellege azonban az egész korszakban felismerhető. Egyházi igazgatási szempontból a római katolikusoknak van itt anyaegyháza. A járásbiróság és a szolgabíró székhelye, posta és 1888-tól vasútállomás van Sásdon. Az adóhatóság központja is, 1888-at kivéve, amikor Mágocshoz tartozik.

Sásd XIX. század végi - XX. század eleji képe valóságos központi hely jelleget mutat, lakosságával és kedvező fekvésével

a korszak polgáriasult járási székhelyeinek megfelelő szintű település.

Szalatnak gazdálkodásából erősen agrárjelleg figyelhető meg. A járásban egyike a legmagasabbaknak az intenzíven művelt területek aránya. A gazdaságok összes földterületének majdnem 100 %-a tulajdon. A növénytermelés mellett az állattenyésztés is egyre nagyobb részt foglal el, ez az állatszámok meredek emelkedéséből is egyértelműen kimutatható.

A lakosság foglalkozási megoszlása szerint döntően a mezőgazdaságból él. A bányászattal foglalkozók száma visszaesett 1910-ig. A kereskedelem, közlekedés és közszolgálat az összlakossághoz viszonyítva keveseket foglalkoztatott.

A lakosságszám emelkedése az egyes korcsoportok emelkedésén és csökkenésén keresztül alakult ki. A népesség azonban öregező: emelkedett a 40 éven felüliek száma, csökkent a 40 éven aluliaké.

Szalatnak kisközség a közigazgatási helyzete szerint. Már az 1877-es helységnévtár vasúti állomás létéről tájékoztat. Postaája 1888-tól lett, anyakönyvileg azonban Kisvaszarhoz utalt, távirda szerint Mágocshoz illetve később Kisvaszarhoz tartozott. Szalatnak tehát nem nevezhető központi helynek bár bizonyos egyházi igazgatási központi funkciót hordoz, de lényeges közigazgatási és közlekedési szempontból nagyobb községekhez utalt.

Szászvár nagy területű község. Agrárgazdálkodásának vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy határában kőszénbánya található, tehát a mezőgazdaság nem egyeduralgó a gazdasági ágak között. A gazdaságok összes területének 50 %-a volt intenzíven művelt terület. Megjegyezzük, hogy kiterjedt erdőség is található a község határában. A gazdaságok területének

csak 6 %-a állt tulajdoni kezelésben. Az állatszámok emelkedtek, a juhtartással azonban teljesen felhagyott a falu lakossága. Kiterjedt a sertéstenyésztés, amely a nagy erdők és a legelők miatt tartható fenn.

A lakosság megoszlik a mezőgazdaság, a bányászat és az ipar között. Figyelemre méltó a kereskedelem, közlekedés és közszolgálat alkalmazottainak és az eltartottaknak száma és aránya. A bányászat és az ipari foglalkoztatottak nagy száma mellett a polgári foglalkozási ágakat is nagy számban képviselték.

Szászváron a kezdetektől nagy a lakosságszám és ez állandóan növekszik. Az egyes korcsoportokon belül jelentkező emelkedések és csökkenések eredményeként látható, hogy a 40 éven felüliek kategóriáinál nagyobb az emelkedés, mint a 40 éven aluli korcsoportoknál.

Szászvár a közigazgatásban elfoglalt helye szerint kisközség. Bizonyos központi helyi funkcióira utal már az 1873-as helységnévtár azon adata, hogy római katolikus anyaegyház és posta található a településen. Már 1877-ben vasútállomása és távirdája van.

Szászvár központi helyi jellege a XIX. század közepén abból adódóan, hogy nagy lélekszámú, kedvező földrajzi fekvésű község volt. Később a bányaművelés megindulása és ennek kapcsán a vasúti közlekedésbe való bekapcsolódása újabb központi helyi tulajdonságokat eredményezett. Szászvár azonban inkább közlekedési és egyházi igazgatási központ volt, közigazgatási jellegében nem különbözött a környező településektől.

Tékes gazdaságainak több mint 2000 kat. holdjával a járás kiterjedt határáú települései közé tartozik. Az intenzív művelés alacsony részesedése az összterületből földrajzi- területi okokkal is magyarázható, hiszen Tékes a járás völgyégi és

hegyháti részeinek találkozásánál terül el. Az erdő jelentős kiterjedése alig ad lehetőséget intenzíven művelhető növényi kultúrák meghonosítására. A gazdaságok összes földterületének 66 %-a állt tulajdonosi kezelésben, 33 %-a volt haszonbéres művelésű. Tékesen nőtt az állatlétszám valamennyi fajtánál. Az erdők biztosította makkoltatás kedvező hatása különösen a sertésstenyésztés felfutásában mutatható ki.

A lakosság meghatározó többsége a mezőgazdaságban dolgozott, kevés iparos volt a faluban. A többi foglalkozási csoportban visszalépés következett be 1910-ig.

A lakosságszám is csökkent az utolsó tíz évben. A korcsoportokon belül egyértelmű eltolódás jött létre a 40 éven felüliek javára, amennyiben ezeknél a korcsoportoknál emelkedés a 40 éven aluliaknál számszerű csökkenés következett be.

Tékes közigazgatási jellege szerint kisközség. A vizsgált időszakban több község vonzáskörzetébe tartozott. Anyakönyvezését és postai ügyeit Kisvaszaron intézte a lakosság, távirdája szerint Mágocshoz később Sásdhoz tartozott.

Tékes nagyon jól mutatja mindazokat a sajátosságokat, amelyek általánosan is jellemzik a járás apró falvainak állapotát: a település nem kapcsolódott be sem az ipari termelés, sem a bányászat nyújtotta gazdasági felszálló ágba, lakossága csökkent, közigazgatásilag labilissá vált a különböző körzetesítések nyomán keletkező "átcsoportosítások" miatt.

A gazdaság- és népességtörténet kutatási eredményei a szakirodalom tükrében.

Egy-egy ország nagyobb tájegységének gazdasági és társadalmi fejlődését kétféle megközelítésben lehet vizsgálni. Egyfelől megközelíthetjük a helytörténeti vagy regionális kutatások eredményeinek összegezésével, másfelől az általános, az országos szintű folyamatok regionális elosztását is elemezhetjük. A régiók fejlettségi szintjét és fejlődési ütemét megállapítva elhelyezhetjük a régiót az országos fejlődési folyamatban.

A gazdaság- és népességtörténet folyamatainak regionális elemzése kevésbé fejlett és szerény, jobbra alig ismert eredményeket produkált.

A kutatási eredmények összefoglalását két szempont köré csoportosítottuk. Egyrészt a vizsgált korszakra vonatkozó sokszempontú kutatásokból a kortárs szerzők eredményeire és munkásságára irányult a figyelmünk. Másrészt összefoglaljuk a regionális kutatások, ezen felül a Hegyháti járásra vonatkozó szakirodalom eredményeit.

A dualizmus korának történeti és népességtörténeti kutatásai elsődleges forrásnak tekintik a Magyar Statisztikai Közlemények köteteit. Nem tartottuk feladatunknak e kötetek kritikai elemzését, hiszen ezt már korábban számosan megtették. Néhány problémát okozó statisztikai módszerre és adatra az elemzések-nél külön kitértünk. A Helyiségnévtárak és az 1895-ös mezőgazdasági statisztikai adatfelvételek anyagával, annak elemzésével ugyancsak többen és többféle - statisztikai, gazdaságtörténeti - szempontokból foglalkoztak. A vizsgált időszakra vonatkozó két további forráscsoport részletes elemzésére azonban bővebben is kitérünk. A történeti céllal végzett területkutatásnak alapvető forrásanyagai az un. kamarai jelentések.¹

1. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a területét képező Baranya, Somogy és Tolna megyének, továbbá Pécs sz. kir. városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól.....-ban Pécssett/

A vizsgált időszakra vonatkozó kamarai jelentések közül a mai kutató számára hozzáférhető az 1882-ben, 1889-ben, 1890-ben, 1891-ben és 1893-ban, valamint 1894-ben és 1896-ban készült jelentés. Ezeknek adatanyaga is forrásértékű, míg jelentősebb azonban az a kérdésfelvetés amellyel a kamarák fordultak a főhatóságukhoz a M.kir. Földművelésügyi Minisztériumhoz, hogy bizonyos szállítási, vám, igen gyakran azonban termelési kérdésekben is kedvezőbb elbírálást nyerjenek. A kamarai jelentéseknek különösen a részletes adatközlés adja értékét. Ugyanakkor a kutatás szempontjából nagyon fontos az adatok elemzése, a termelési- értékesítési problémák összefoglalására tett kísérlet. A felhasználás szempontjából lényeges tulajdonsága a jelentéseknek, hogy lehetőséget ad összehasonlításra, időbeli visszatekintésre, valamint a régión belül a megyék egymáshoz viszonyított fejlettségének megállapítására.

Valamennyi kamarai jelentés átfogja a termelés és értékesítés összes szektorát. A jelentések első fejezete hagyományosan a mg. termelés gazdálkodási körülményeit és eredményeit írja le. A jelentések különösen nagy hangsúlyt helyeznek a terméseredményekre, amelyeket általában nem numerikusan, hanem bizonyos viszonyítás révén /pl. burgonyában kevesebb termés volt, mint várva volt vagy kevesebb termés lett, mint előző évben./ értékelnek a jelentés szerzői. Ugyancsak terméseredmények csökkenése okaként említik a jelentések az egyes növényeket károsító kártevők jelentkezését is.

A későbbi jelentések külön fejezetben tárgyalják a jelentés tárgyát képező év általános közgazdasági viszonyait és külön fejezetet szentelnek a terméseknek is. Tanulságos megfigyelnünk, hogy az egyes jelentésekben mely témák képezik az általános közgazdasági viszonyok tárgyát. Az első néhány jelentésben tulajdonképpen a kamara területének különböző szempontból történő felosztását értik a szerzők az általános közgazdasági viszonyok foga-
lalmán. A századforduló körüli évek kamarai jelentései azonban felvetnek néhány, a gazdálkodást befolyásoló tényezőt. Így az 1891-es kamarai jelentés a vasúti forg. fejlődése mellett rámu-

tat arra a hiányosságra, hogy a forgalmi szolgálat az áruszállításnál nem a forgalom arányaiban fejlődik. Az 1893-as kamarai jelentés az általános közgazdasági helyzetre jellemző legfontosabb tényezőként jelöli a kivándorlást. Megtudjuk a leírásból, hogy a kivándoroltak etnikai tekintetben többnyire németek, a foglalkozási viszonyaikra nézve pedig földművesek és napszámosok. A kivándorlás céljaként a földvételi illetve bérleti szándékot jelöli meg a forrás.

A kamarai jelentés foglalkozik a továbbiakban az állattenyésztés és állatkereskedelem viszonyaival. Az 1882-es jelentés külön is felhívja a figyelmet arra a negatív hatásra, amelyet a legelők megfogyatkozása váltott ki a szarvasmarhatenyésztésre. A tenyésztés iránt mutatkozó érdektelenség következtében a húсарak emelkedtek. A juhállománynál minőségi javulást tapasztalnak a jelentés szerzői, a mennyiségi visszaesést ennél az állatfajnál is leírják. A mennyiségi visszaesés itt is a takarmánytermelés visszaesésével magyarázható. Figyelemre méltó az az emelkedés, amely a lótenyésztésben tapasztalható. A lovakat a szarvasmarhaállomány megfogyatkozása miatt igásállatokként hasznosítják. A sertés-tenyésztés és sertéskereskedelem a kamarai termelési ágak között a legjelentékenyebb jövedelmet mutat föl.

Az állattenyésztésben haladó tendenciát mutat a kamara valamennyi területe 1889-ben. Különösen hangsúlyozza a jelentés a lókereskedésben beállott kedvező változásokat, amelyek a ló kivite-li tilalom 1888-as felszámolásának eredményeként jöttek létre. A juhtenyésztés területén tapasztalt eltolódás a minőség irányába 1889-re a gyapju iránti kereslet növekedését eredményezte.

Az állattenyésztés és állatkereskedelem helyzete megváltozik 1891-re. Az olcsón előállított ausztráliai gyapjú fokozódó beáramlása Európába csökkent a gyapjúárakat, amely tendencia nyomasztó hatásáról hosszan tájékoztat a jelentés. A sertés-tenyésztés és -kereskedelem kedvező voltáról értekezett a mintegy egy évtizeddel ezelőtti jelentés. A sertés-tenyésztés kedvezőtlen alakulását 1891-ben a nem kedvező gazdálkodási és időjárási viszonyokra vezeti vissza a jelentés.

1893-ra a juhtenyésztést a veszteséges gazdasági ágak között tartják számon. Erre az időre az ausztrál gyapjú gazdasági expanziója révén a piac már veszteségesnek nyilvánítja a drága magyar gyapjút. Ugyanekkor váltás tapasztalható a szarvasmarhatenyésztésben is, élénk érdeklődés mutatkozik a nyugati szarvasmarha fajták iránt. Ez az érdeklődés abban gyökerezik, hogy ezek a fajok jobban türik az istállózást.

A kamarai jelentések további három nagy fejezetet tartalmaznak. Elemzik az ipar helyzetét és az ipari viszonyokat, a bank- és hiteléletet valamint a közlekedést. Az általános iparviszonyokra jellemző, hogy az ipar megerősödése lehetetlenné válik a kamara területén a kellő tőke, a szakképzettség hiánya, Ausztria korlátlan versenye, ipartörvény reformálásának halogatása miatt. Már az 1882-es jelentés is részletes elemzéssel hívja fel a figyelmet arra, hogy az ipari tevékenység olyan ágainál, amelyek nagyobb tőkét és értelmiséget tesznek szükségessé a korábban alapított vállalatok csak nagy nehézségek árán képesek fennmaradni. Ahol azonban az ipari tevékenység csak primitív alakban jelentkezik a vállalkozói száma egyre nő. Rámutat a jelentés arra is, hogy a népszámláláskor az "önálló iparos" kategóriába soroltaknak 40 %-a csak mellékesen foglalkozik iparral, valójában azonban mezőgazdasági napszámosmunkából él.

Még 1889-ben sem történik változás a nagyipar viszonyaiban. A nagy gyárak száma nem szaporodik rohamosan, a meglévők száma is csekély. A kisipar viszonyai stabilizálódnak, ami a szerszámmal és munkagépekkel való ellátottság mértékét illeti. Az ipari termelés fő irányát a kőszén eladása képezi. Az egyes iparágak leírásakor jobbra az iparág nyersanyaggal, munkaeszközökkel való ellátottságát valamint termékeinek a piacon való elhelyezési lehetőségét írja le.

1890-re tovább emelkedett, Baranya vármegyében közel megkétszereződött az iparüzők száma. Az iparágak közül a bányaiipar, a terület legkiterjedtebb és leginkább nagyüzemi módon üzött iparága. A bányaiipar Baranyában a budapest-pécsi vasút államosítása

óta örvendetes fellendülésnek indult. A jelentés a kő-, föld- és agyagipar leírásakor felhívja a figyelmet a márványra és homokkőre, amely majdnem teljesen kihasználatlan Baranyában. A jelenség okát abban jelöli meg a forrás, hogy nincsenek tőkeerős vállalkozók, akik a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkeznének ahhoz, hogy a bányák feltárására és modern berendezések vásárlására költhetnének.

A jelentés részletesen elemzi a malomipar viszonyait. A malmok nagymérvű elterjedésére hívja fel a figyelmet a jelentés. Ez a tendencia következik a molnárok számának emelkedéséből is és az országos viszonyok alakulásával is megegyezik.

Az 1891-es jelentésnél megfigyelhető, hogy egy év elteltével milyen irányú változásokat említ a kamarai jelentés. Így a bányaipar területén a jelentés leglényegesebb pontja, említi azt az érzékeny veszteséget, amelyet a bányamunkások Németországba vándorlása okozott. A többi iparág elemzésekor is kitér a jelentés néhány lényeges mozzanatra, így arra, hogy az iparúzők egy része bedolgozó vagy az iparral mellékesen foglalkozók köréből kerül ki.

1893 az ipar általános viszonyainak leírásakor jobbra a kisipar gondjairól emlékezik meg a jelentés és ismét szorgalmazza a kisiparosok szövetkezetekbe tömörülését, amely terv megvalósításától elzárkóznak a kisiparosok.

A jelentés megemlíti azokat a tehetősebb tulajdonosokat és vállalatokat, akiknek a termelés modernizálásához gőzerő állt rendelkezésre.

A kamarai jelentések lényeges pontja a közlekedési viszonyok elemzése. Az 1882-es jelentés a budapest-pécsi vasútvonal megépüléséről és jelentőségéről szól.

A vasútvonal a szén jobb elszállítása végett létesült. Jelentő-

sége abban áll, hogy bekapcsolt több olyan területet is a forgalomba, amely eddig a forgalmi utaktól távol esett. A közutak tekintetében azt látjuk, hogy a Hegyháti járásban három útvonal található, amelyek jobbára vonzaskörzetek központjait kötik össze egymással. Baranya vármegyében a megyei utak hossza megközelítően 328 km volt 1882-ben. A közlekedésügynek súlyponti kérdése volt mindvégig a baja-bátaszéki összeköttetés, Duna-híd megépítése.

A Dunántúl déli részének ásványkincseit, mindenek előtt azonban a borvidékeknek a termelvényeit lehetne elhelyezni.

A részletes vizsgálatok másik forráscsoportját a községlapok képezik.² A községlapok készítésekor az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok koncepciója lebegett a készítőik szeme előtt. A községlapok forrásként történő felhasználása a néprajztudományi munkákban gyakori. Ennek a forráscsoportnak forrásértéke azonban erősen kétséges. Könnyen kezelhető forráscsoport ez, hiszen minden községre vonatkozóan külön lap készült és a kérdések arra irányulnak, hogy valamennyi település utóbbi, megközelítően 100 éves történetét átfogják a népességtörténet /lakosságszám, népsűrűség/, a népmozgalom /természetes és tényleges szaporodás illetve ezek különbözete/, felekezeti és nemzetiségi megoszlás, foglalkozási viszony, gazdaságnagyságcsoportok, művelési ágak és nagybirtokok szerint. A lapoknak véleményünk szerint azonban nincs forrásértéke a széleskörű felvételi szempontok ellenére sem, mert adataik a korszak hivatalos statisztikáiban ismerttetett adatokkal megegyeznek, nem tartalmaznak kiegészítéseket más nem hivatalos forrásokból.

Igy a községlapokon is kitöltetlenek maradtak a népsűrűségre, a népmozgalomra, a gazdaságnagyságcsoportokra, a művelési ágakra vonatkozó kérdések. A községlapok forrásértéke azért kétséges, mert a primer statisztikai felvételekhez képest nem adnak újabb adatokat és az adatok átvétele is nélkülözötte a forráskritikát.

2. Községlap 1948.

Kézirat. Néprajzi Múzeum. Etnológiai Adattár.

A magyar statisztikai irodalom 9. századi történetét fő vonalainban áttekinteni nagyon fontos, mielőtt áttérünk a helytörténeti kutatások elemzésére.

Az egyes szerzők munkásságának elemzése megmutatja, hogy a statisztika története egymásra épülő fejlődési fokairól valamint ugyanannak a kutatási témának eltérő szempontok szerint való megközelítéséről beszélhetünk.

Fényes Elek a magyar leíró statisztika nagy alakja. Munkáiban a korrekt adatkezelés, bizonyos összehasonlítások lehetősége /ugyanazokat a területi és népességi adatokat kérdezi a vármegyékre vonatkozóan, amelyeknek országos megfelelőjét is megadja/, a népesség és gazdasági környezete komplex verbalizált bemutatása mindvégig nyomon követhető. A Magyarország ismertetése c. munkára a korszak legátfogóbb, legsokrétűbb leírásainak egyike, amely már a vármegyék kiterjedését művelési áganként is megadja. A gazdasági feltételek leírását korszerű módon a növénytermesztés, állattenyésztés körülményeinek és eredményeinek feljegyzésével hajtja végre.

A gazdasági feltételektől korszerű módon írja le. Részletesen említi a növénytermesztés és állattenyésztés körülményeit és eredményeit. Külön tárgyalja a lakosságszámot járásonként a megye összes lakosságának felekezeti és nyelvi hovatartozását.

Az ipar és kereskedelem fontosabb termékeit, az előállítás helyét regisztrálja. Az utak leírásakor megjegyzi, hogy azok a fontosabb kereskedelmi központokba vezetnek. A Hegyháti járásban egy utvonallról tud, amely Dombóvár felől Sásd érintésével Pécsre visz. Számba veszi a postahivatalokat is. Ebből a leírásból kitűnik, hogy a Hegyháti járásban Mágocson, Gödrén és Magyarorszákon volt postahivatal. Az uradalmak esetében is jobbára az adatokat rögzíti, elemzést nem ad. Így megtudjuk, hogy 1865-ben a Hegyháti járásban két uradalom ismeretes, a herceg Eszterházy Pál tulajdonát képező ráckozári és a mágocsi vallási alapítvány. Végül járásonként közli a települések számát, azok megoszlását anya-

nyelvi alapon. A járás összlakossága 1865-ben 38.797 volt, amely a hivatalos statisztika által 1869-ben felvett 40.394 fős lakosságszámtól alig marad el.

A korszak statisztikai irodalmának másik ága a konkrét adatfelvételekkel csak annyi kapcsolatot tart, amennyiben elemzése tárgyául választ bizonyos országos tendenciákat jelölő alapadatokat. A XIX. század második felére kialakul Magyarországon is a szervezett statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás, így a statisztikai irodalom fejlődése az elemző-értelmező írások felé irányul és az új tudományágnak megfelelő törvényszerűségek megfogalmazására törekszik. A magyar statisztika intézményesítése és önálló tudományá vállása tekintetében meghatározó jelentősége van Keleti Károly szerteágazó és sokrétű munkásságának. A népesedési és közgazdasági statisztikai munkában felhívja a figyelmet azokra a lehetséges adatforrásokra, amelyek későbbi adatszolgáltatás bázisát képezhetnék. Így a mezőgazdasági termelésről írott munkájában lényeges helyet foglal el a mg. stat. alapjait képező fejezet. Ebben leírja, hogy a mg. stat. lényeges forráscsoportja lehet a telekkönyv és a birtokkataster, amennyiben a birtokkataster a földnek, mint a gazdálkodás alapjának összes fontos tulajdonságát rögzitené illetve a telekkönyv feltüntetné az adósságlajstrom mellett a birtoklás jogcíme mellett, a birtok nagyságát, területét, értékét, jövedelmét és terheit. Pontos meghatározását adja olyan terminusoknak, mint a terméketlen illetve hasznavehetlen terület. A gazdálkodás jellegét extenzívnek minősíti. Ennek okát elsősorban a népesség nem megfelelő elosztásával magyarázza. Figyelemre méltó megállapításokat tesz Keleti Károly a gazdaságok művelési ági megoszlására vonatkozóan. Látja a búza kialakult túlsúlyát, s hogy a termelés fő súlya a búzára van helyezve. Végül kifogásolja az ugar magas arányát. Elemzésének befejező két fejeztében az állattenyésztést elemzi, valamint a munka- és hitelviszonyokat illetve a mezőgazdasági ipart. A munkaviszonyok alakulásánál két párhuzamos jelenségre irányítja a figyelmet. A gazdálkodás extenzív útját járó gazdasági egységeknél erősebb a munkaerőszükséglet, míg ezzel a jelenséggel párhuzamosan lassan terjed a cséplő- és aratógépek használata. A mezőgazdasági

iparon belül a malomiparral foglalkozik részletesen, kimondja, hogy annak gyári kezelése révén a valamipar hovatovább már nem is számítható a mezőgazdasági iparhoz.

A vizsgált korszak előtörténetét, a hivatalos statisztikai felvételek előfutárát kell látnunk azokban a munkákban, amelyek az 1850-60-as években készültek.³ Az induktív módszerű kutatásnak egyik alapmunkája a Pesty Frigyes-féle Helységnévtár. Ismeretes, hogy a szerző az ország egész területére kiterjedő, nagyon sokrétű szempontok szerint felvett gyűjteményt hozott létre, amelynek kiadására azonban már nem nyílt módja. Felhasználásakor azonnal feltűnnek előnyei, többek között, hogy alapos népességtörténeti igénnyel készült. A területkutatással foglalkozó történész azokat

3. Galgóczy K. Magyarország-, a Szerb Vajdaság és Temesi bán-ság mezőgazdasági statisztikája.
Pest 1855.

Kautz Gy. Az ausztriai birodalom statisztikája Magyarországon.
Pest 1855.

Pesty F. Helységnévtár. Baranya vármegye.
Kézirat. OSzK Kézirattár.

Fényes E. A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint.
Pest 1867.
Értekezések a történeti tudományok köréből I/4.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjővedelme.

Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva.
Budán 1865.

az adalékokat tudja hasznosítani, amelyek egyes népcsoportokra vagy gazdasági ágakra vonatkozóan a különöset jelenítik meg. Ugyancsak érdekes felfigyelni az adatfelvételek szempontjainak elektrikus voltára. Ebből következik, hogy egyes településekről minuciózus és a korai időkig visszanyúló népi leírások keletkeztek, más területekről szinte kizárólag a topográfiai nevek tudósítanak. A topográfiai nevek gyakran adnak azonban bizonyos útmutatást a határhasználatra vonatkozóan, pl. a Neustück elnevezések jobbára az ujonnan szántóföld céljára feltört földeket jelzik, egyes falvak határában sok a rét, illetve mező végződésű határrész, utalva a mezők és rétek kiterjedt voltára.

A korszak kortársi szakirodalmából tudományos szempontok szerint jól hasznosíthatók Fényes Elek, Keleti Károly, Matlekovits Sándor, Ballagi Károly és Király Pál kötetei és cikkei. Ezekben a munkákban az erősödő magyar statisztikai irodalom útkeresése és az európai fejlettségi szinthez való felzárkózása, valamint első, vitathatatlan eredményei mutatkoznak meg. A felsoroltak közül Keleti Károly és az eddigiekben még nem említett Hunfalvy János munkássága eredményeként a mindinkább önállósuló statisztika a pusztán leíró, regisztráló eljárásoktól eljutott azoknak az alapkövetelményeknek a teljesítéséhez, amelyek tudományággá tették.

A millenium korszakának nagy történeti-irodalmi felfutásához sorolható Várady Ferenc⁴ munkája, amely Baranya vármegye történetét és különösen saját korának viszonyait elemzi.

Várady Ferenc Baranyáról írott monográfiája két szempontból szolgálhat összehasonlítási alapul. A vizsgált területre vonatkozóan megállapításai Hölbling Miksa, a század eleji Baranya vármegye leírójának nézeteivel összevethetők. A két szerző eltérő módszerei, Várady Ferenc korának fejlettebb statisztikai ismeretei

4. Baranya múltja és jelenje

szerk. Várady Ferencz

Első kötet

Pécs 1896.

azonban jobbára a népszokások, a munkavégzés, a földtulajdon körében tett megfigyelések összehasonlítására alkalmasak. A XIX. század végének Baranya monográfiája másrészt alkalmas a korszak statisztikai irodalmával történő összevetésre is. A Hegyháti járásról adott leírása ugyanazzal a népi- nemzeti, felekezeti hovatartozásról szóló résszel kezdődik, amilyen a korszak jelentősebb statisztikai feldolgozásai az országos viszonyokra vonatkozóan kezdik mondanivalójukat. Rövid történeti áttekintést ad elsősorban a különböző nemzetiségek betelepüléséről, foglalkozási viszonyaikról, építkezésük és határhasználatuk gyakorlatáról.

A mezőgazdasági termelésről írott fejezetben valószínűleg különböző statisztikák elemzését végzi, azonban - a forrást is megjelölve - csak az 1895-ös mezőgazdasági statisztikát említi. A kötet felépítése megegyezik az ekkor szokásos statisztikai elemző munkákéival. A mezőgazdaságra jellemző általános tendenciák ismertetése után a vármegye viszonyait írja le a mezőgazdasági terület, valamint annak művelési ági megoszlása szerint, pontosan rögzítve az egyes művelt területekben beállott fogyást vagy növekedést. Külön fejezetben foglalkozik a szerző a földbirtokokkal, ezen belül különbséget tesz a szabad forgalmú és kötött birtok között /vármegyei arányainak az országoshoz viszonyításából kitűnik, hogy Baranyában a birtokterületek 41 %-a korlátolt forg. birtok, amely az orsz. aránynál 7 %-kal rosszabb/. A bérleti és művelési rendszerről adott átfogó elemzéssel fejezi be a szerző a termelési viszonyoknak a termelési eszközök oldaláról történő leírását. A mezőgazdasági népességet a munkaerő oldalairól közelíti meg. Felhívja a figyelmet arra a népmozgalomra, amelyet az idénymunkákra szerződő summásoknál tapasztal. Várady leírja, hogy aratás idején Bácskából érkeztek aratók, de baranyai idénymunkások is dolgoztak ugyanakkor Somogyban és Szlavóniában. Megtudjuk továbbá, hogy a mezőgazdasági népességet az össznépességhez viszonyítva a Hegyháti járás 25-30 %-os aránya mintegy középértéknek fogható fel, amennyiben Baranya vármegye járásainak egy részében nagyobb, más járásokban kisebb a mezőgazdasági népesség aránya az összlakossághoz viszonyítva.

Anélkül, hogy Várady Ferenc terjedelmes Baranya monográfiáját akár csak a fejezetek címének felsorolásával is végig akarnánk elemezni, ki kell térnünk azonban az általános termelési viszonyokról és a népességről tett megállapításokra. Az általános termelési viszonyok alakulásánál a szerző néhány pozitív eredmény ismertetésével kezdi. Számszerűen megadja azt a jelentős növekedést, amely a művelés alá vett területek körében bekövetkezett. Az egyes termelvények területére eső növekedésből azonban egyértelműen kitűnik, hogy a buzaterületek aránytalan kiterjedése következett be. A gabonaterületek emelkedésével párhuzamosan - az országos tapasztalatokkal megegyezően - csökkent a természetes kaszálók kiterjedése, amely kedvezőtlen tendenciát Baranya vármegyében a mesterséges takarmánytermelés 5 %-os emelésével ellensúlyoztak.

Nem kevés közgazdasági éleslátással állapítja meg a Baranya monográfia, hogy a mezőgazdasági termelés mennyisége nincs arányban a művelési terület megnövekedésével. Ennek okát a vármegyére vonatkozóan is abban látja, hogy - jobbára a kisebb gazdák - nem fordítanak kellő gondot a föld termőerejének visszapótlására.

A népességről szóló fejezet történeti áttekintést ad Baranya vármegye népességszámának alakulásáról a II. Józseftől kezdeményezett XVIII. század végi népszámlálás idejétől egészen az 1890-es adatig.

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a vármegye lakosságszáma egyenletesen emelkedett. A népesség korcsoportonkénti megoszlására különösen jellemző, hogy a 15 éven aluliak aránya alacsony Baranyában, amely azzal magyarázható, hogy a születések számának csökkenésével párhuzamosan a gyermek halandóság emelkedett.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy Várady Ferenc Baranyáról írott összefoglaló munkája a kor tudományos színvonalának megfelelő, nagyon fontos kiadvány. Jelentősége abban áll, hogy számtalan újszerű módszert alkalmaz illetve megkísérli egy közigazgatási egység komplex elemző-értékelő leírását.

Figyelemre méltóak közgazdasági és népességtörténeti elemzési szempontjai. Mivel Baranya megyét vizsgálja, ezért egy-egy járás viszonyai nem követhetők nyomon. Várady Ferenc kötete a kor-szak elemzéséről átvezet a terület szakirodalmának áttekintéséhez.

A területi kutatások a Dunántúli Tudományos Intézetben végzett kutatómunkához szorosan köthetők. A Dél-Dunántúl regionális vizsgálata korábban is komplex módon történt, a kutatások interdiszciplináris vonulata az utóbbi évtizedben bontakozott ki. A Hegyháti járással kapcsolatos kutatások eredményei 1966-ban önálló kötetben láttak napvilágot.⁵ Ez a kötet kiemelkedő példa a több területen dolgozó kutatók együttműködésére a meghatározott tér kutatása céljából.

A komplex térségek kutatása szempontjából eredményekben gazdag az a terjedelmes irodalom, amely T. Mérey Klára,⁶ Rúzsás Lajos,⁷

5. Természeti és társadalmi jelenségek a sásdi járásban.

Szerk. Lovász Gy.

Pécs 1966. /MTA DTI Közlemények 24./

6. T. Mérey K. Az iparosodás hatása a Dél-Dunántúl település-szerkezetére /1872-1910/

in: A Dunántúl településtörténete IV. /1867-1900/

szerk. Kanyar J.

T. Mérey K. az észak-mecseki bányavidék ipartörténetének fő vonásai a felszabadulásig.

Bp. 1972. Akad K.

7. Rúzsás L. Az észak-mecseki bányavidék mezőgazdaságának alakulása.

MTA DTI Értekezések 1970.1. 69-102.

illetve Andrásfalvy Bertalan⁸, Hoóz István⁹ és Kolta János¹⁰ munkásságának egy-egy meghatározott kutatási eredménye körül bontakozott ki.

A népességtörténeti kutatások módszertana kevésbé kidolgozott. A társtudományok módszertana sokkal gazdagabb, nagyon sokat merít a népességtörténet földrajzi, közgazdasági és demográfiai, valamint helytörténeti aspektusú kutatások eredményéből.¹¹

Ezeknek a tanulmányoknak heterogén kutatási színvonala ellenére is fontos tulajdonsága a komplex szemléletre, az összehasonlítás

8. Andrásfalvy B. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében.
in: Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata.
Szerk. Babics A.
Bp. 1972.
Andrásfalvy B. A település-szerkezet és a táji munkamegosztás /a baranyai Hegyhát példája/
in: A Dunántúl településtörténete II/1.
szerk. T. Mérey K.
Pécs 1977.
9. Hoóz I. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai
Baranya megyében
Bp. 1968.
10. Kolta J. Baranya
Pécs 1958.
11. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából.
MTA DTI Közlemények 27.
Pécs 1980.

módszerének alkalmazására való törekvés. A helytörténeti indítatású publikációk közül figyelemre méltó a Vasi Szemle¹² néhány tanulmánya.

A földrajztudomány már korán kezdett foglalkozni a népességföldrajz több fontos kérdésének megoldásával. Ugyanakkor a gazdasági és politikai földrajz is komoly tudományos eredményeket hozott létre a területkutatásban.

Egyéb eredmények mellett Szabó Pál Zoltán¹³ úttörő munkásságára kell utalni ebben a vonatkozásban. Nevéhez fűződik az ún. zsellérfalvak problémájának bevezetése a szakirodalomba.

A Dunántúli Tudományos Intézetben is foglalkoztak a terület földrajzi¹⁴ szempontú kutatásával, amelynek eredményei jobbra a Földrajzi Közleményekben láttak napvilágot.

12. Széles Gy. A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton 1895-1960.

Vasi Szemle 1970/1. 9-23.

" 1970/2. 178-209.

" 1970/4. 522-544.

Kozmáné Horváth M. A parasztság rétegződésének alakulása a sárvári járásban 1767-1935 között.

Vasi Szemle 1973/3. 420-436.

" 1973/4. 621-632.

" 1974/1. 57-64.

13. Szabó P. Z. Déldunántúl népe 1830-1920.

Bp. 1931.

Klnty. Jancsó Benedek Emlékkönyv

/Jancsó Benedek Társaság kiadványai 5./

14. Dr. Hajdú Z. A településhálózat differenciálódásának tényezői a Siklói járásban.

Földr. Közlem. 1979/4. 282-292.

A szakirodalom áttekintését a történeti tárgyú publikációkkal zárom le. A történeti kutatómunka népességre és területre irányultságát, új és egyre finomabbá váló módszereit összefoglalóan tanulmányozhatjuk Kiss József tanulmányán.¹⁵

A gazdaság- és népességtörténet kutatása - ahogyan ez a szakirodalomból kitűnik- ma még kevés figyelmet fordít a történeti vonzaskörzetek feltárására. Dolgozatunknak, amelynek elkészítéséhez az elsődleges és másodlagos források gazdag tárháza állt rendelkezésre, célja az is, hogy a vonzaskörzetkutatási lehetőségeit egy meghatározott területen feltárja és az eredményeket felmutassa.

15. Kiss J. A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása

Szolnok megyében a millenium évtizedében.

Sz. 1961/4-5. 581-613

Sz. 1962/1-2. 64-98-99

R ö v i d i t é s e k

BMÜV = Baranyai Művelődés

Földr.Közlem. = Földrajzi Közlemények

JPMÉ. = a Janus Pannonius Múzeum Évkönyve

Ethn. = Ethenográfia

TSTÉ. = Történeti Statisztikai Évkönyv

Dem. = Demográfia

D.tud.Gyüjt. = Dunántúli Tudományos Gyűjtemény

AtSz. = Agrártörténeti Szemle

Sz. = Századok

StatSz. = Statisztikai Szemle

I. Források és feldolgozások

1. Keleti K.

Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából Pest Athenaeum 1871

2. Barsy Gy.

Magyarország népessége a honfoglalás óta
Statsz. 1938.4. 343-358

3. Matlekovits S.

Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezer-
éves fennállásakor
Bp. 1898. 1-9. köt.

4. Ballagi K- Király P.

Bp. 1877 A magyar birodalom leirása

5. Fényes E.

Magyarország statisztikája I-III.köt.
év.n.

6. Fényes E.

Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani
állapotja statisztikai és geographiai tekintetben
I-VI.köt.
Pest 1836-1840.

7. Magyarország területén tartani szokott országos és heti-
vásárok betűrendes jegyzéke

/Készült a Kereskedelemügyi magyar királyi
Minisztériumban vezetett körzskönyv adatai alapján az
1913. évi január hó 1-ji állapot szerint/
Bp. 1913.

8. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjő-
vedelme. Hivatalos adatok szerint a Nagyméltóságú Magyar
Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva.
Budán 1865.
9. Fényes E.
Magyarország geographiai szótára
I-IV. köt.
év nélk.
10. Fényes E.
Magyarország leírása
Pest 1847.
11. Fényes E.
Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyai és
topográfiai szempontból I. köt.
Pest 1859.
12. Fényes E.
Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s tör-
ténelmi szempontból.
1.köt.
Pest 1865-66.
13. Zelovich K.
A magyar vasutak története
Bp. 1925.
14. Dávid Z. A történeti demográfiai források értékelésének
kérdései
Dem. 1963. VI.évf. 4. 515-526.

15. Fél E - Hofer T. Egy monografikus néprajzi gyűjtés történeti tanulságai
AtSz. V. /1963/ 558-577
16. Fügedi E.
Ujabb történeti demográfiai irodalmunkról
Sz. 1964. 1252-1264.
17. Fügedi E.
Történeti demográfiának kérdései
Sz. 1968. 364-367
18. Gacsályi G.
Feljegyzések négy Szatmár megyei falu agrártörténetéről a XIX. század második feléből
AtSz. 18 /1976/ 192-200
19. Gunst P.
A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai /a XVIII. század végétől 1945-ig/
AtSz. 17. /1975/ 42-53
20. Kiss A.
Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon
1880-1960.
Dem. 1961. 4. évf. 1. 50-90
21. Korom E.
Kiskundorozsma népesedési viszonyai
1725-től 1935-ig
Szeged 1937.

22. Puskás J.

A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján.

TSZ. 1960. 3. évf. 4. 446-478

23. Puskás J.

A tőkés nagybirtékek a XIX. századvégi

Magyarországon

TSz.1959. 2. évf. 1-2. 90-103

24. Szuhay M.

A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867-1914. között

AtSz. 1971. 13. évf. 1-2. 38-62.

25. Vörös A.

A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850-1914.

TSz. 1966.9. évf. 2. 162-186.

26. Andrásfalvy B. A Duna menti népesség történetének sajátos vonásai

B.Műv. 1971. dec. 94-96p.

27. Andrásfalvy B. A település-szerkezet és a táji munkamegosztás /a baranyai Hegyhát példája/ in: A Dunántúl településtörténete II/1.

A pécsi településtörténeti konferencia anyaga /1976. aug. 24-25./

Szerk.: T. Mérey Klára

Pécs 1977.

28. Andrásfalvy B. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében in: Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata
Szerk.: Babics Antal
Bp. 1972.
29. Baranya M. Drávaszabolcs község népessége és birtokviszonyai a XIX. század második felében
Baranyai Helytörténetírás 1972.
A Baranya megyei Levéltár Évkönyve 1973.
30. Baranyai T. A rácok elterjedése és településformái Baranyában
Geogr. Pannonica XLI.
Pécs 1940.
31. Bátky Zs. Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához.
Földr. Közlem. 1918. 327-341.
32. Bátky Zs. Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez
Földr. Közlem. 1918. 119-128.
33. Bátky Zs. Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez
Föld és Ember 1923. 49-65.
34. Dankó I. A magyarhertelendi női fazekasság
JPMÉ. 1967. 123-135.
35. Hofer T. Déldunántúl településformáinak történetéhez
Ethn. /66/ 1955. 1-4. 125-186 + 3 térk.

36. Hoóz I. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében
Bp. 1968.
37. Jámbor Lajosné Magyarország földterülete művelési ágak és gazdaságnagyságcsoporthoz szerint 1835-1949.
TStÉ 1963-1964. 218-235.
38. Kolta J. /szerk./
Baranya
Pécs 1958.
39. Orlicsek J. A magyarországi helységnevek összefoglalásának próbálkozásai és az első hivatalos /1873. évi/ helységnévtár
Dem. 1961. 4. évf. 3. 347-362
40. Rúzsás L. A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon
1948-1900
Pécs 1957. DTI 40
/D.Tud.Gyűjt. 12. Ser.hist. 7./
41. Rúzsás L. A városi fejlődés a XVIII-XIX. századi Dél-Magyarországon.
/A városi fejlődés gazdasági alapjai/
Bp. 1966.
/Klny. MTA. DTI Értekezések 1964. Pécs 1965/
42. Rúzsás L. Az észak-mecseki bányavidék mezőgazdaságának alakulása
MTA.DTI. Értekezések 1970. 1. 69-102.

43. Rúzsás L.
Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII.-XIX.
században. 1. rész.
Bp. 1963.
/Klly. MTA DTI Értekezések 1961-1962. Pécs 1963./
2. rész.
Bp. 1964.
44. Szabó P.Z.
Déldunántúl népe 1830-1920
Bp. 1931.
Klly. Jancsó Benedek Emlékkönyv
/Jancsó Benedek Társaság kiadványai 5./
45. Tóth F. A németiség elterjedése és településformái a
Dunántúlon
/Településstatistikai és településföldrajzi tanulmány/
Szigetvár 1931.
46. Zombory I. Magyarország dunántúli részének népsűrűsége
az 1900. évi népszámlálás alapján.
Földr. Közl. 1905. /XXXIII./ 18-21. + 1 térk.

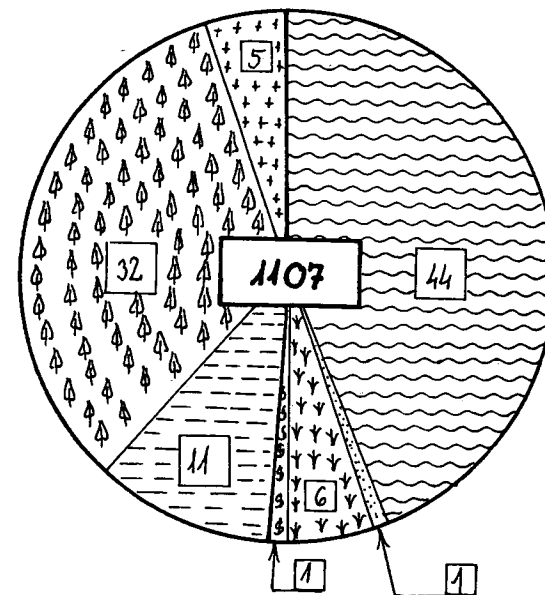
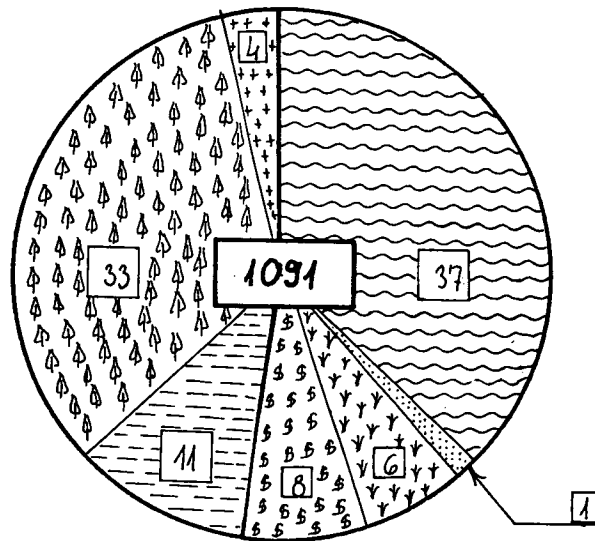
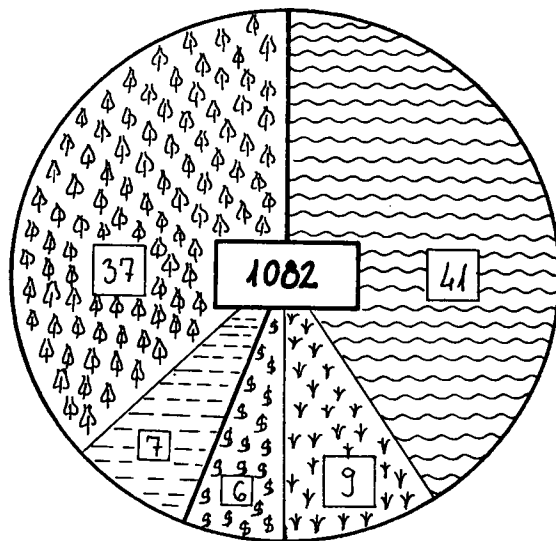
II. Statisztikai adatforrások

1. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.
1.r. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.
Bp. 1912. Athenaeum ny. VI., 50, 880 p.
/Magyar statisztikai közlemények új sor 42. köt./
2. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.
2.r. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeinkint.
Bp. 1913. Athenaeum ny. VI, 72, 1092p.
/Magyar statisztikai közlemények új sor. 48. köt./
3. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.
5.r. Részletes demográfia
Bp. 1916. Pesti Könyvny. IV. 635p.
/Magyar statisztikai közlemények új sor. 61. köt./
4. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.
6.r. Végeredmények összefoglalása.
Bp. 1920 Athenaeum ny. VIII, 233, 337p.+ 16. térk.
/Magyar statisztikai közlemények új sor 64. köt./
5. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása.
1. r. A népesség általános leírása községeinkint.
Bp. 1902. Pesti Könyvny. IX, 45, 609 p.
/Magyar statisztikai közlemények új sor 1.köt./
6. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása.
2.r. A népesség foglalkozása községeinkint.
Bp. 1904. Pesti Könyvny. IV, 62, 1010p.

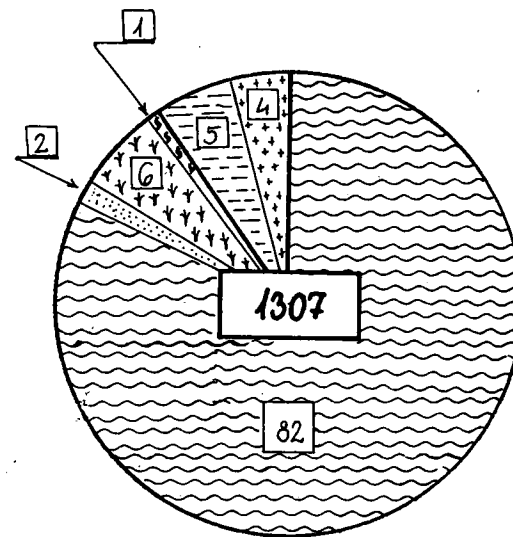
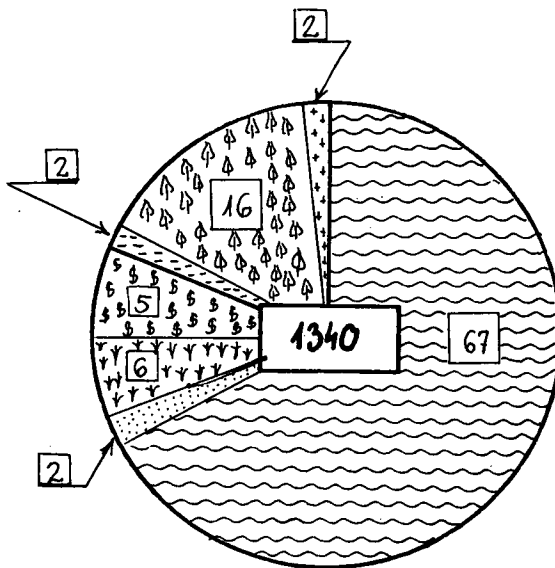
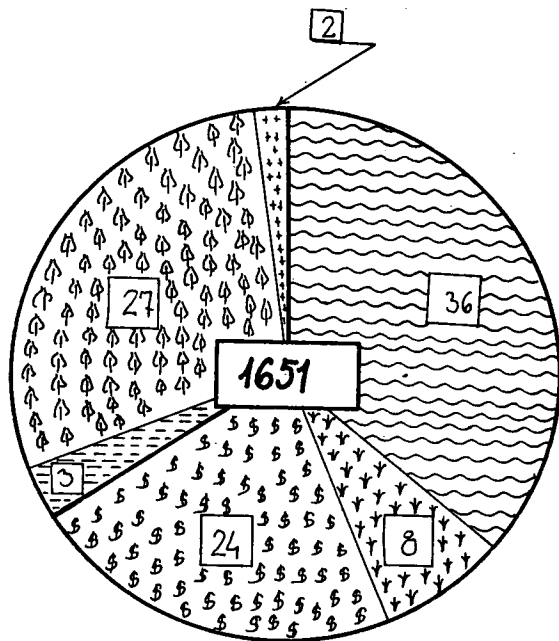
7. A Magyar Korona országainak 1900.évi népszámlálása.
3.r. A népesség részletes leírása.
Bp. 1907. Pesti Könyvny. VII, 746p.
/Magyar statisztikai közlemények.
új sor. 5. köt./
8. A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása.
9.r. A népesség ház- és földbirtokviszonyai.
Bp. 1907. Athenaeumny. VI, 254p.
/Magyar statisztikai közlemények.
új sor. 18. köt./
9. A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása.
10.r. Végeredmények összefoglalása.
Bp.1909. Atheneum ny. X,214,331p. + 25 térk.
/Magyar statisztikai közlemények. új sor 10. köt./
10. Baranya vármegye adóközségeinek területe és kateszteri
tisztajövedelme mivelési áganként és osztályonként.
/Az 1909. évi V. t-czikk alapján
végrehajtott kateszteri kiigazítás után/
Bp. 1914.
11. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a területét
képező Baranya, Somogy és Tolna megyének, továbbá Pécs
sz.kir.városnak általános gazdasági, kereskedelmi, ipari
és forgalmi viszonyairól 1882-ben.
12. Magyarország társadalma és gazdasága 1867-1967.
Szerk. Juhász J.
Bp. 1967. /KSH kiadv./

Az összes földterület
megoszlása művelési ágak
szerint a Hegyháti járásban

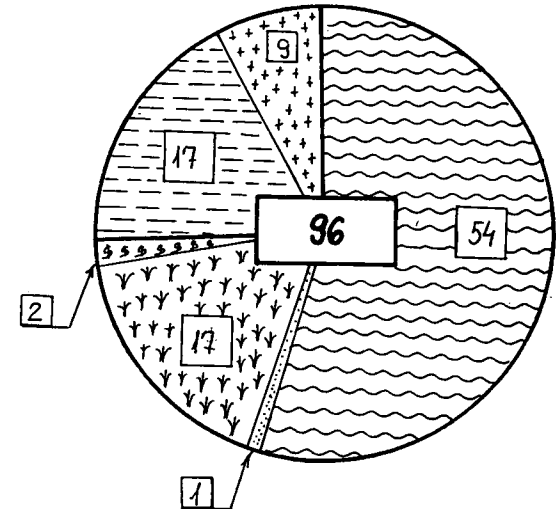
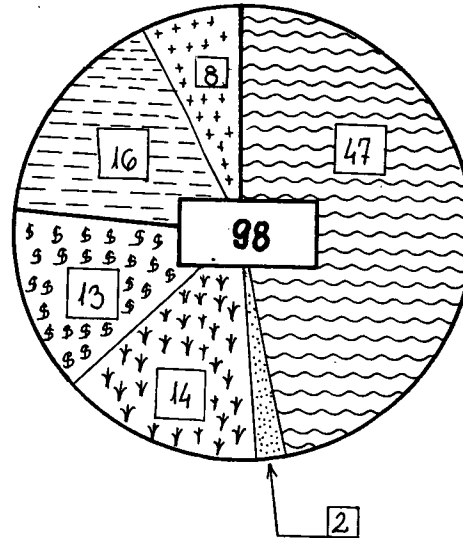
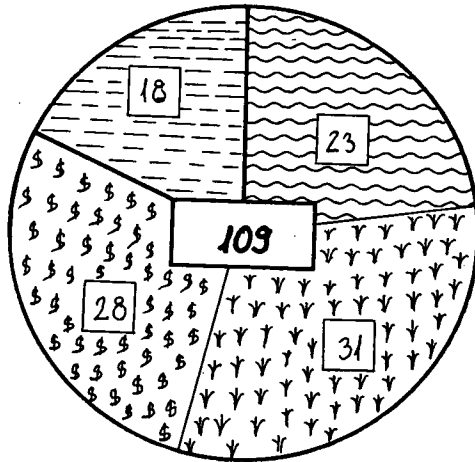
Császta

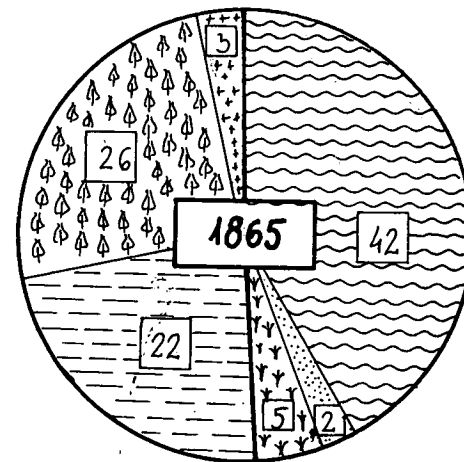
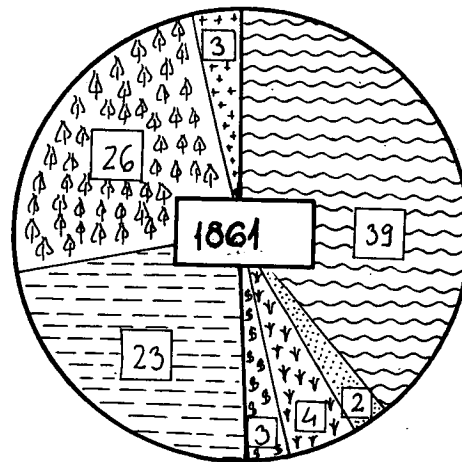
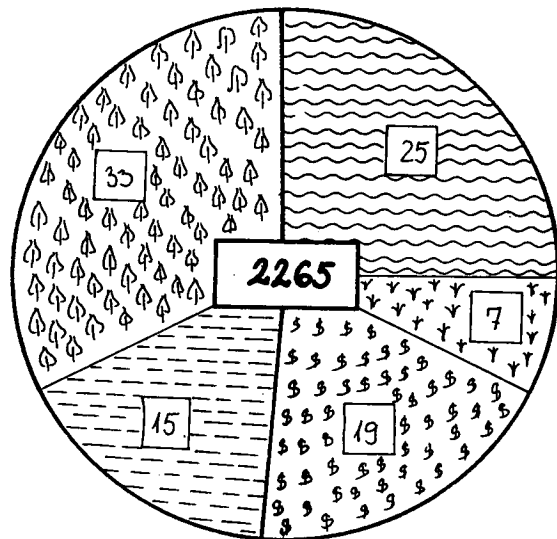
Hegyhátmaróc

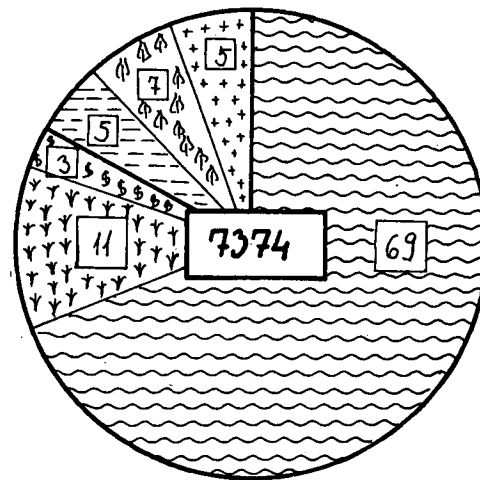
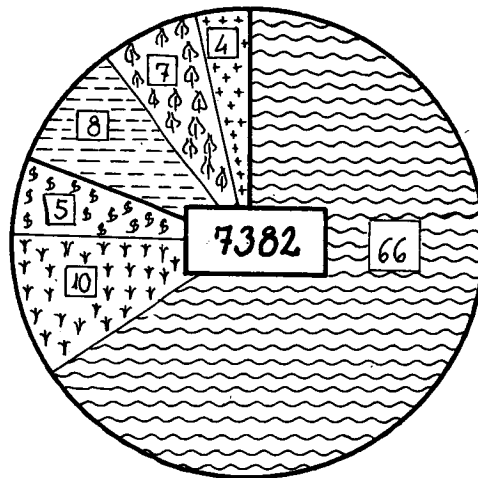
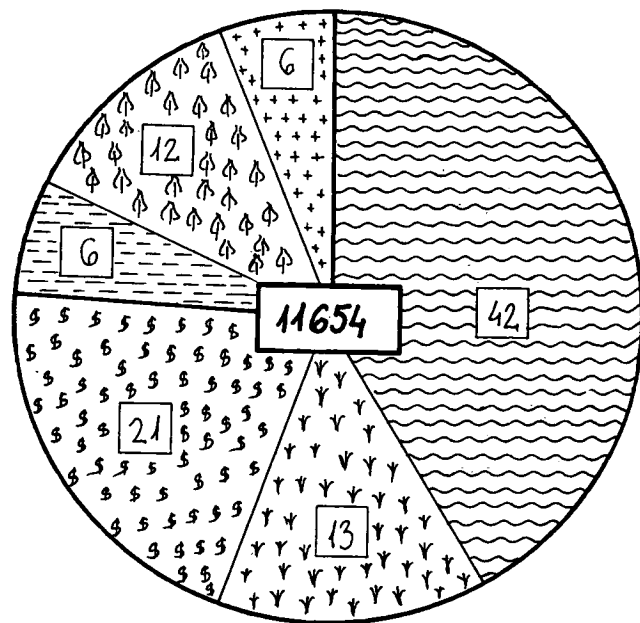
Kishertelend

Kom16

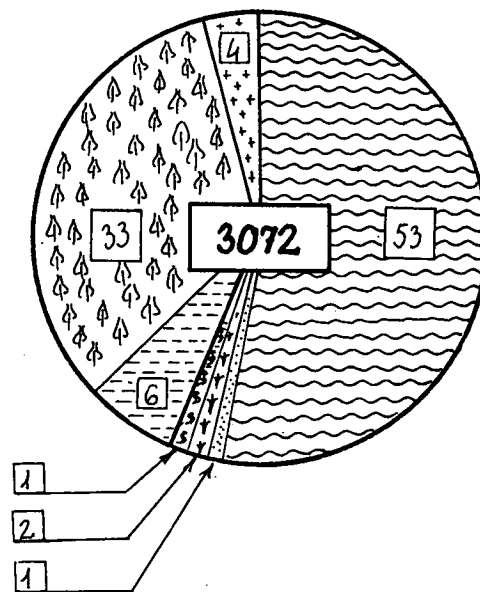
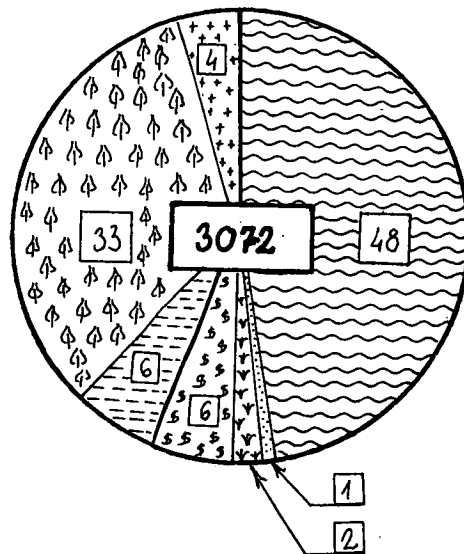
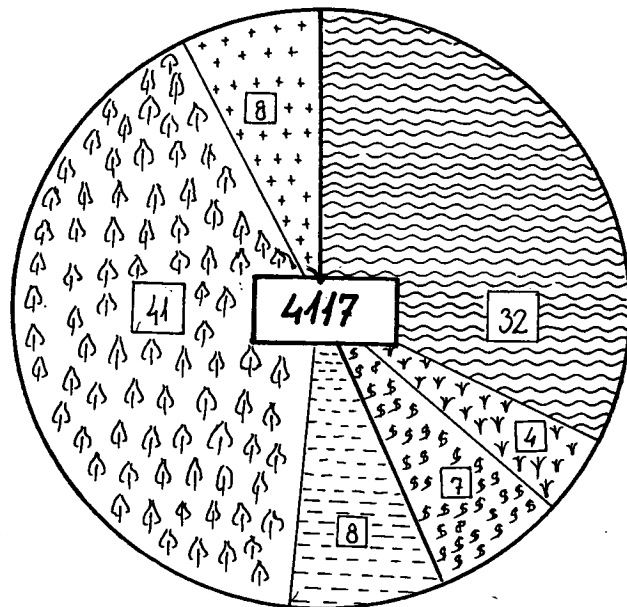

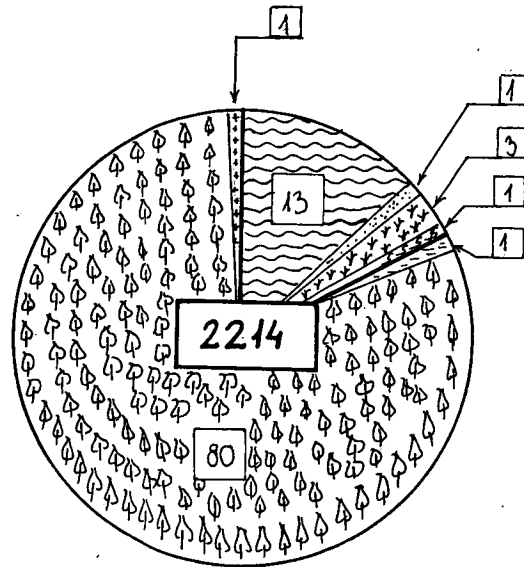
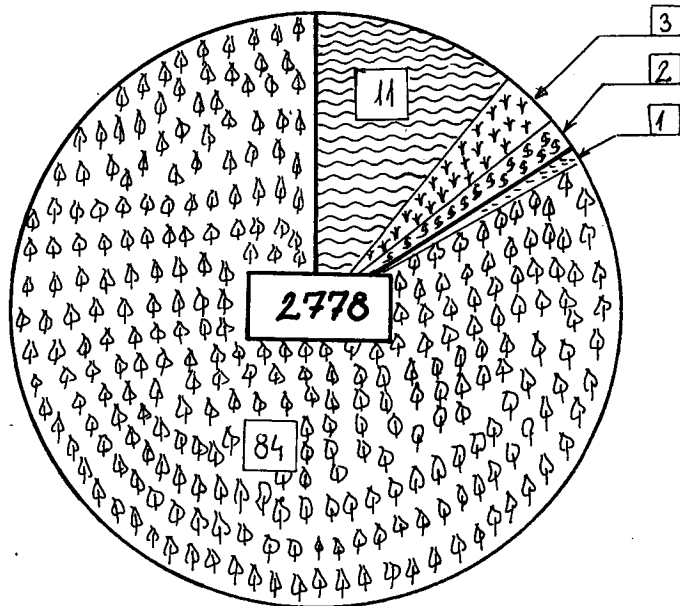
Mágocs

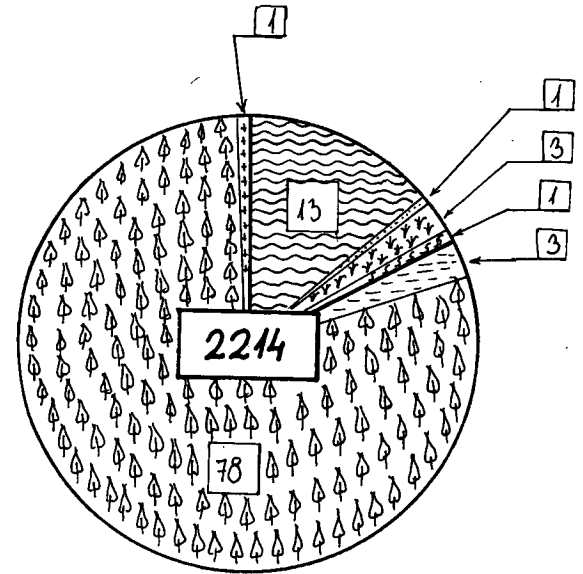

Mekényes

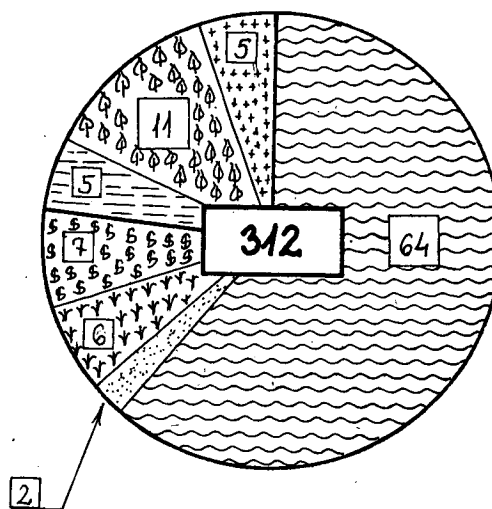
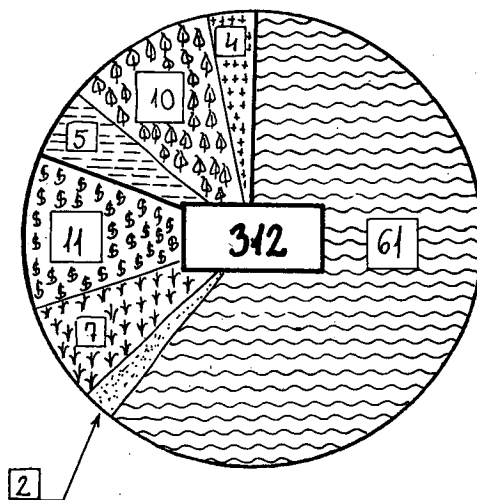
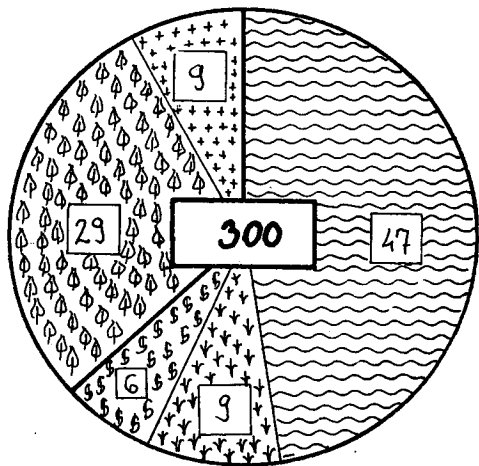

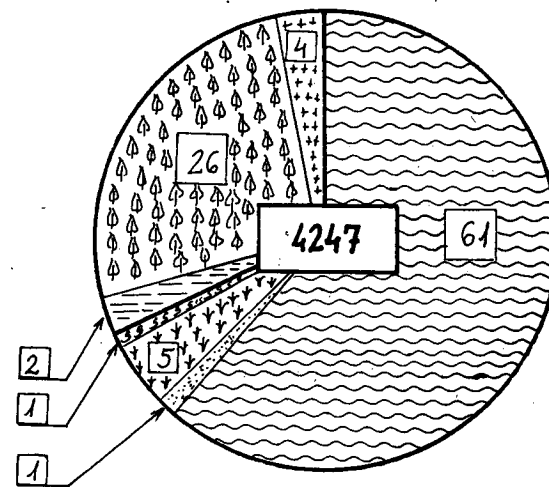
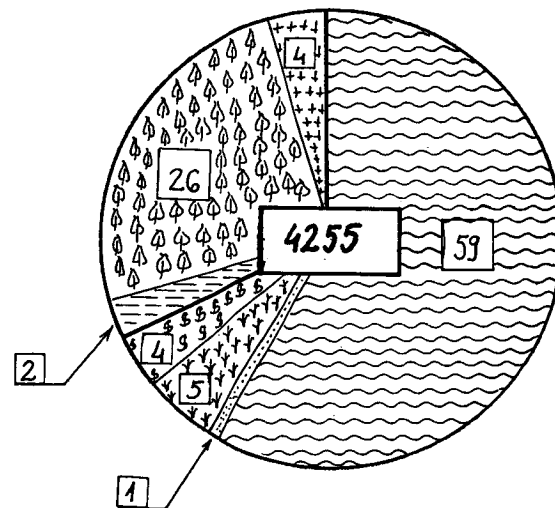
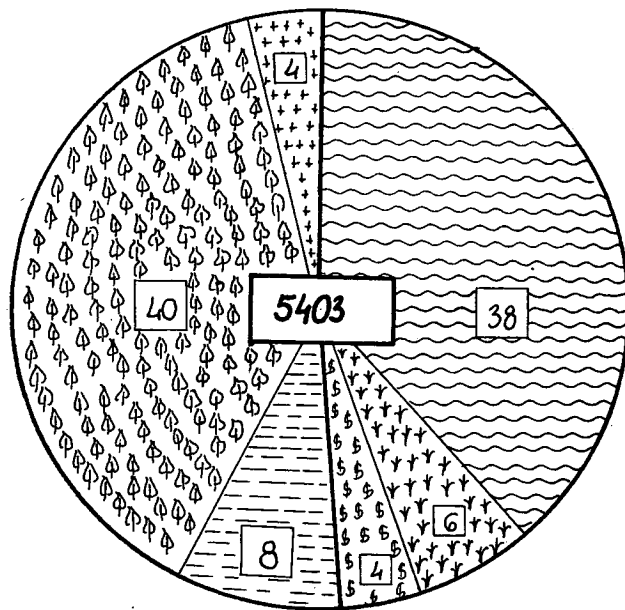
Orfü

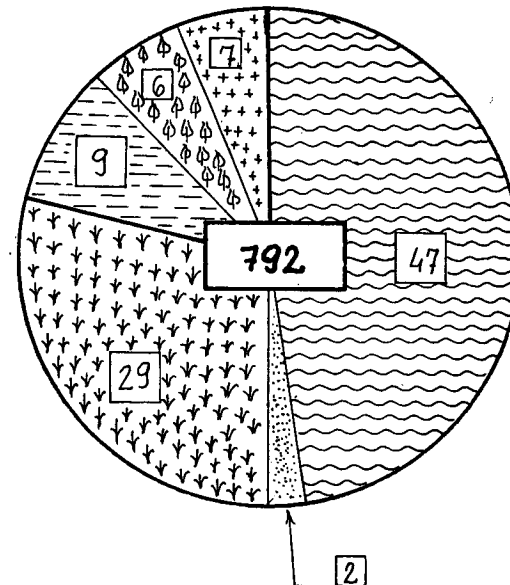
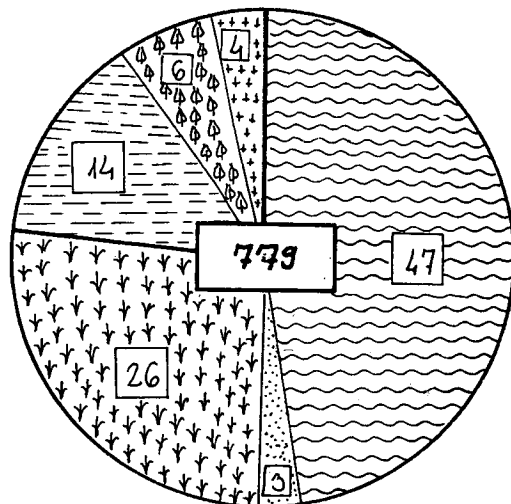
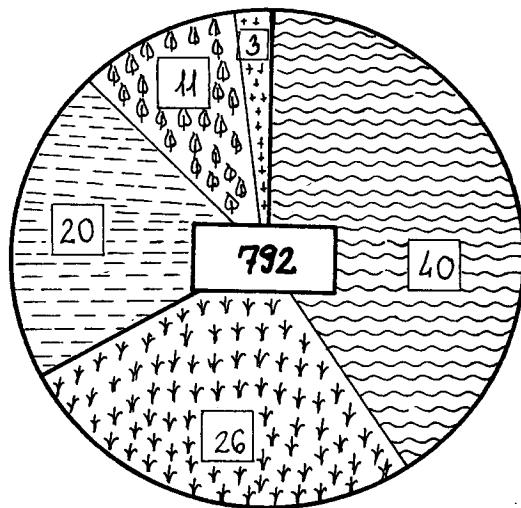
Palé

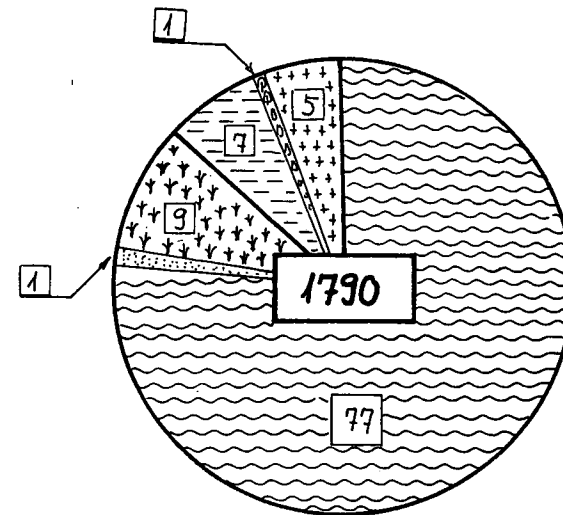
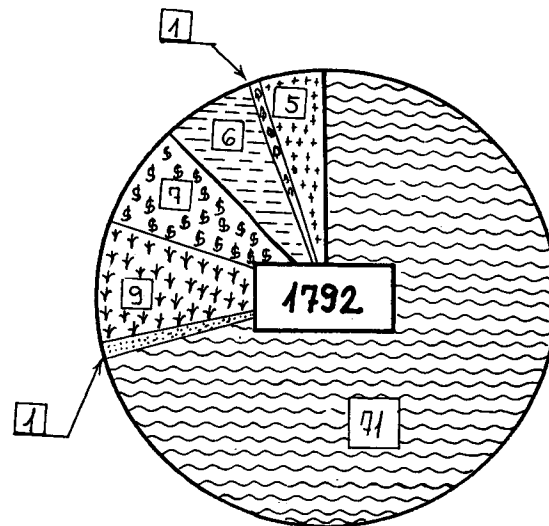
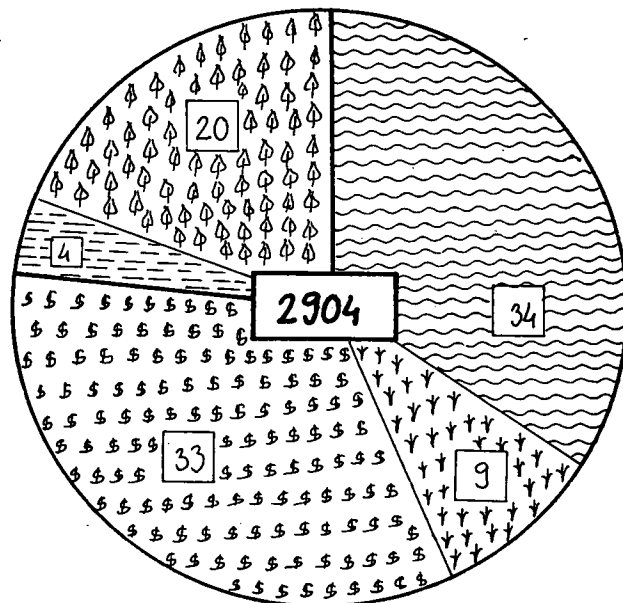
Ráckozár

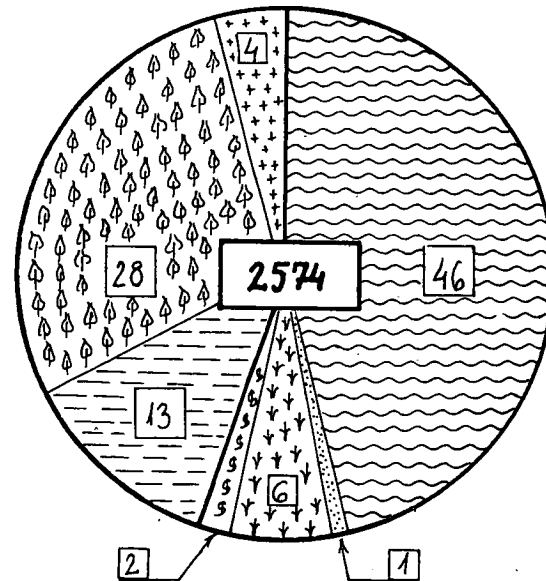
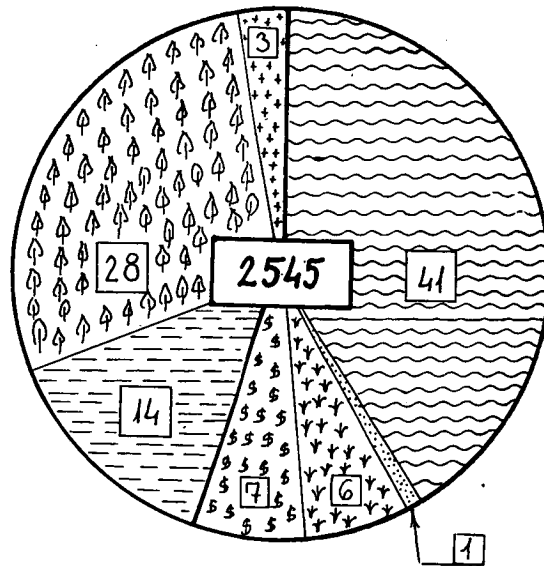
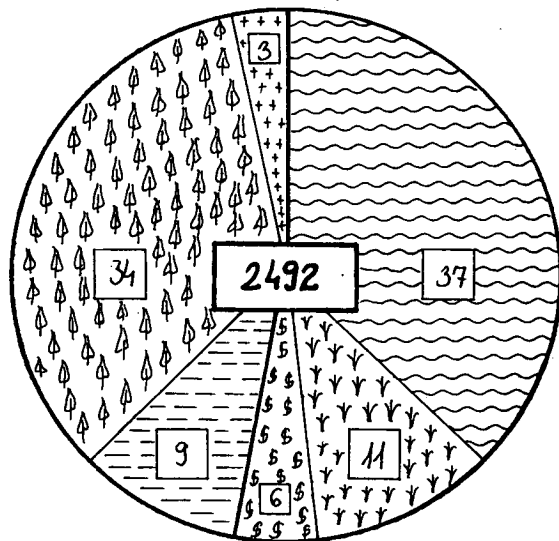
Sásd

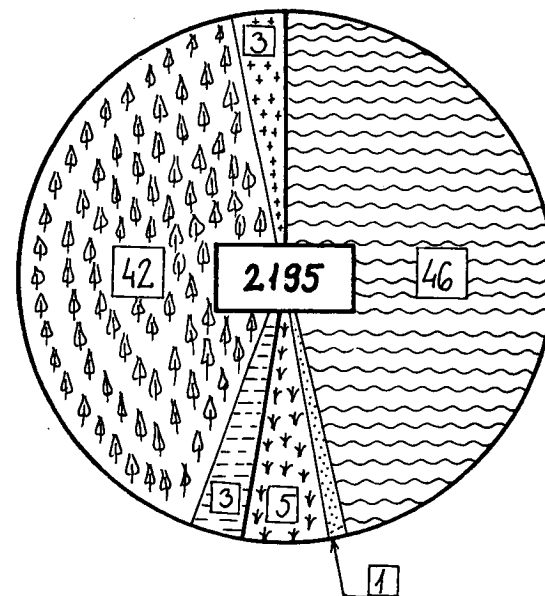
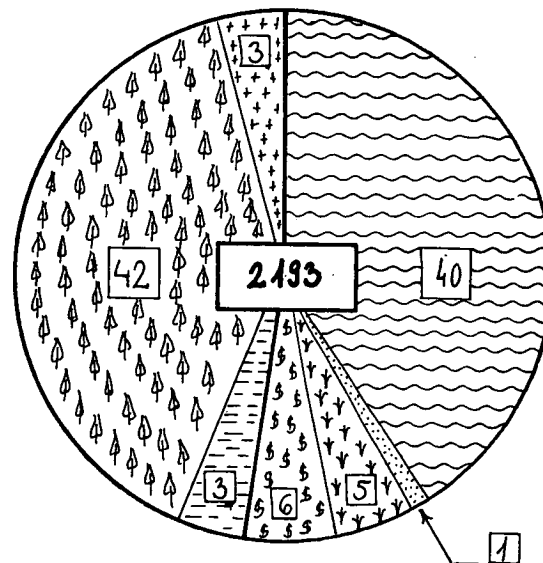
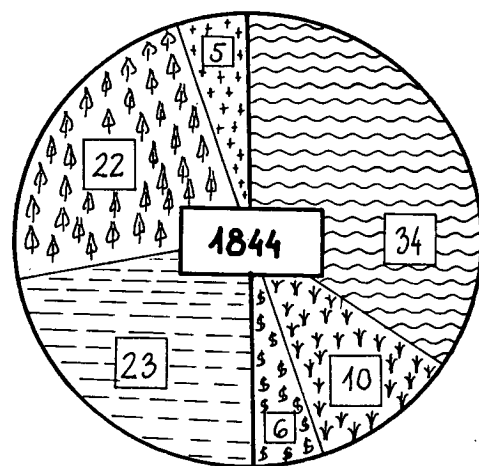
Szalatnak

Szászvár

Tékes

FELVÉTEL
IDŐPONTJA:

1865

1895

1909

MEGJEGYZÉS:

303

MŰVELÉSI ÁGAK
ABSZOLÚT ÉRTÉKBEN/KH/

SZÁNTÓ

RÉT

LEGELŐ

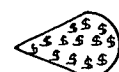
NEM MŰVELT
TERÜLET

INTENZÍVEN MŰVELT
FÖLDTERÜLET

KERT

SZŐLŐ

ERDŐ

ÖSSZ. FÖLDTERÜLET
%-BAN

A népesség megoszlása
korcsoportok szerint a
Hegyháti járásban

Császta

12,5	21,1	29,7	28,1	8,6
------	------	------	------	-----

1910
/535 fő/

16,1	16,0	36,5	22,5	8,9
------	------	------	------	-----

1900
/573 fő/

Hegyhátmaróc

14,0	23,1	34,9	19,4	8,6
------	------	------	------	-----

1910
/499 fű/

18,2	19,4	35,1	19,6	7,7
------	------	------	------	-----

1900
/468 fű/

Kishertelend

14,2	21,7	36,8	14,1	13,2
------	------	------	------	------

1910
/106 rδ/

17,1	13,5	45,1	14,4	9,9
------	------	------	------	-----

1900
/111 rδ/

Komló

18,8	21,5	36,8	15,5	5,4
------	------	------	------	-----

1910
/1513 fű/

18,8	17,9	39,7	16,8	6,8
------	------	------	------	-----

1900
/988 fű/

Mágocs

14,6	20,6	35,3	19,3	10,2
------	------	------	------	------

1910
/3624 f8/

16,4	18,7	36,6	19,9	8,4
------	------	------	------	-----

1900
/3620 f8/

Mekényes

11,6	20,5	36,6	23,1	8,2
------	------	------	------	-----

1910
/1229 fõ/

14,4	17,8	40,8	18,7	8,3
------	------	------	------	-----

1900
/1224 fõ/

Orfű

14,8	17,7	37,7	20,6	9,4
------	------	------	------	-----

1910
/243 fű/

16,6	19,0	40,5	19,0	4,9
------	------	------	------	-----

1900
/289 fű/

Palé

13,6	20,4	39,8	16,5	9,7
------	------	------	------	-----

1910
/ 206 f8 /

15,9	19,6	42,3	15,9	63
------	------	------	------	----

1900
/189 f8/

Ráckozár

16,6	19,9	36,5	19,7	7,3
------	------	------	------	-----

1910
/1305 fű/

16,9	20,8	37,3	18,3	6,7
------	------	------	------	-----

1900
/1266 fű/

Sásd

12,8	17,8	40,6	19,7	9,1
------	------	------	------	-----

1910
/1145 fõ/

14,3	18,1	42,6	17,9	7,1
------	------	------	------	-----

1900
/841 fõ/

Szalatnak

13,7	24,5	35,4	18,8	7,6
------	------	------	------	-----

1910
/840 f5/

19,2	18,7	38,7	17,5	5,9
------	------	------	------	-----

1900
/824 f5/

Szászvár

13,2	22,2	35,9	21,2	6,5
------	------	------	------	-----

1910
/1800 fű/

18,6	16,5	39,7	19,6	6,5
------	------	------	------	-----

1900
/1706 fű/

Tékes

12,9	21,0	34,8	21,3	10,0
------	------	------	------	------

1910
/642 fő/

15,6	16,7	38,7	19,8	9,2
------	------	------	------	-----

1900
/652 fő/

Népesség megoszlása

korcsoportonként

viszonysszámmal [%]

6 év alatt	6-14 év	15-39 év	40-59 év	60 év felett
15,6	16,7	38,7	19,8	9,2

Bírólat

Lucza Franciska: A Hegyháti járás /Baranya vármegye/ gazdaság-
népesség- és munkaerőszerkezetének sajátosságai a dualizmus
korában /1869-1910/ c. bölcsészdoktori értekezéséről

A Dunántúli Tudományos Intézet regionális kutatási cél-
kitűzéseire kapcsolódva -- mintegy a regionális gazdasági vizs-
gálatok háttéréül --, az értekezés tulajdonképpen két probléma
feltárására tesz kísérletet egy -- többé-kevésbé tájegységként
is kezelhető járás /XIII. sz. végé- XX. sz. eleji viszonyainak
megrajzolása alapján. Az egyik kérdés az, hogyan alakult a he-
lyi erőforrások, és a népesség viszonya, ezen belül is a munka-
képeskorú lakosság, mint potenciális munkaerő és a mezőgazda-
ság eltartóképesége közötti viszony. Más megfogalmazásban: a
népesség növekedése és a keresetével változása milyen munka-
erő kínálatot biztosított a nem agrár-szektorok számára, illetve
a gazdaság fejlődése mennyire tudta lekötni helyben ezt a munka-
erőt s így megtartani a népességet. A másik kérdés, hogy a gaz-
daság társzerkezete milyen átalakuláson ment át s mennyire jöt-
tek létre termelést és népességet koncentráló csomópontok a
településszerkezetben.

A tárgyalt jelenségek mozaikjaiból egy agrártermelő, döntően
parteszi-kisparaszti gazdálkodást űző terület bontakozik ki,
ahol a földellátottság valamivel jobb az átlagosnál, a művelés
azonban keresetben kevésbé intenzív, minden bizonnyal az erdők
nagy szerepe miatt. A növekvő népesség egyrészt a mezőgazdaság
intenzívválása /az intenzív ágazat aránya gyorsabban nő, mint
a megyei átlag/ és az ipari foglalkozásban keresi a kiutat.

Egyik növekedése sem olyan gyors azonban, hogy a munkaerő növekedésével lépést tarthatna, a járásban munkaerő főlőseleg halmozódik fel, illetve keres a járáson túl foglalkozást.

Ugyanakkor az is kiderül, hogy a terület nem tekinthető homogénnek, nagyok az eltérések, köztük olyanok is, amelyek nem a táji adottságokkal, hanem társadalmi tényezőkkel magyarázhatók. /l. pl. az un. zsellőrfalvakat/. /Nem lebecsülendő tanulság a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan számára./

A településszerkezetben Sásd és Komló munkálja a legdinamikusabb növekedést a század végén, ezeknél tapasztalható jelentős bevándorlás is. Az aprófalvak részesedése is csökken, valamint a népességben, de ez inkább a falvak többségének egyenletesebb növekedése miatti kategóriaeltolódás következménye.

A feltett kérdésekre kapunk tehát bizonyos válaszokat, mégis van bizonyos hiányérzetünk. A helyi erőforrások és a munkaerőnagyság közötti feszültség nincs igazán megmagyarázva. A magyarázat bizonyos tényezőit nyilvánvalóan egyrészt a járás határain kívül, másrészt az életmódnak a pusztai foglalkozási kategórián túlmutató elemeiben /pl. fogyasztásszerkezet alakulása/ kellene keresni. A történelem számára pedig az sem közömbös, hogy ezek a feszültségek a társadalom és a politika síkján hogyan jelentkeznek.

Befejezetlenek maradnak néha a szűkebb témához tartozó elemzések is. Így pl. hiányzik egy konstrukciót bemutató táblázat, a településkategóriák részesedésének alakulása az össznépeességben nincs módszeresen végigvezetve a korzakon, stb.

A stílus darabosságának is szerepe van abban, hogy időnként befejezetlennek érezzük a gondolatot, megtörténnek az ábrázolás vonalát.

Ez utóbbi összefügghet a dolgozat legnagyobb motívumával, az elemzés és az egymásra vonatkoztatás hiányaival. A témakörök és helységek szerinti ábrázolás széttöredezik, s még az összegezésben is inkább a jelenségek egymás mellé rakásáról, mint egységes képpé való alakításáról van szó. Gazdag anyagot kapunk, de gyenge elemzést, a válaszokat, következtetéseket az olvasónak gyakran magának kell megszerkesztenie. Következtetései, gyakran mechanikusak, csak az elsődleges tanulságokat vonja le. Igazi folyamatábrázolás helyett gyakran csak a számok mozgását látjuk, állapotrajz és eltolódások együttese ritkán teljes.

Erénye viszont, hogy a statisztikai forrásanyag feldolgozásának módszereit, technikáját alaposan elsajátította s él a grafikus ábrázolás módszereivel is. Széleskörű forrásanyagot használ, jól kiismeri magát a szakirodalomban s forrásai bemutatását is elvégzi, ugyanazon hibák^{kal} és erényekkel, amelyek statisztikai elemzéseit is jellemzik. A történeti statisztikai módszert jól tudja összekapcsolni a regionális gazdaságtan /gazdaságföldrajz/ szempontjaival /talán a történettudományéval./

Mindezek alapján az értekezést "cum laude" fokozattal jóváslom elfogadásra.

Szeged, 1984. március 29.

/Dr. Gyimesi Sándor/
egyetemi docens